

Pojam anđeoskog i pojava anđela u kršćanskoj umjetnosti

Koritić, Ana

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zagreb, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:854849>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-04-01**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

[ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences](#)

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU

FILOZOFSKI FAKULTET

Odsjek za povijest umjetnosti

Diplomski rad

POJAM ANĐEOSKOG I POJAVA ANĐELA U KRŠĆANSKOJ
UMJETNOSTI

Ana Koritić

Mentor: dr.sc. Tin Turković, izv. prof.

ZAGREB, 2024.

Temeljna dokumentacijska kartica

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
Odsjek za povijest umjetnosti
Diplomski studij

Diplomski rad

POJAM ANĐEOSKOG I POJAVA ANĐELA U KRŠĆANSKOJ UMJETNOSTI

The notion of angelic and the appearance of angels in christian art

Ana Koritić

U radu istražuje se kako se oblikovao pojam anđela u kršćanstvu te koji su utjecaji na oblikovanje slike o anđelima. Istražit će se koji su utjecaji na oblikovanje slikovnog prikaza anđela, kako se spominju i opisuju u Bibliji te koja je njihova hijerarhija. Proučit će se što je utjecalo na ikonografiju anđela i iz kojih modela se razvila. Kroz razne primjere istražuje se kako su se anđeli prikazivali te koje su bile njihove uloge. Izdvojeno je nekoliko primjera najranijih prikaza anđela, a zatim i nekoliko primjera i tema u kojima se razvila ikonografija anđela koja se ustalila do bizantskog perioda kada se anđeli prikazuju i u nešto drugačijim ulogama.

Rad je pohranjen u: knjižnici Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Rad sadrži: 45 stranica, 45 reprodukcija itd. Izvornik je na hrvatskom jeziku.

Ključne riječi: anđeli, bizantska umjetnost, bjelokost, mozaik, ranokršćanska umjetnost, Ravena, Rim.

Mentor: dr. sc. Tin Turković, izv. prof., Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

Ocjenjivači: doc. dr. sc. Ivana Tomas, prof. dr. sc. Nikolina Maraković, izv. prof. dr. sc. Tin Turković

Datum prijave rada: ____22.1.2021.____

Datum predaje rada: ____25.9.2023.____

Datum obrane rada: ____27.9.2024.____

Ocjena: ____izvrstan (5)____

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADA

Ja, Ana Koritić, diplomantica na Istraživačkom smjeru „Umjetnost antike i srednjeg vijeka“ diplomskoga studija povijesti umjetnosti na Odsjeku za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, izjavljujem da je diplomski rad pod nazivom „Pojam anđeoskog i pojava anđela u kršćanskoj umjetnosti“ rezultat mog istraživanja i u potpunosti samostalno napisan. Također, izjavljujem da niti jedan dio diplomskoga rada nije izravno preuzet iz nenavedene literature ili napisan na nedozvoljen način, te da se tekst u potpunosti temelji na literaturi kako je navedeno u bilješkama, uz poštivanje etičkih standarda u citiranju i korištenju izvora.

U Zagrebu, 25.9.2023.

SADRŽAJ

1. UVOD	1
2. ZNAČENJE I OBLIKOVANJE POJMA ANĐELA	2
2.1. Značenje pojma <i>angelos</i>	2
2.2. Utjecaji na kršćansko poimanje anđela	4
2.2.1. Utjecaj Bliskog istoka	5
2.3. Hijerarhija anđela	7
2.4. Anđeli u Bibliji	8
3. ANĐELI U KRŠĆANSKOJ MISLI I UMJETNOSTI (3.-6. STOLJEĆE): RAZVOJ ANĐEOSKE IKONOGRAFIJE	9
3.1. Najraniji prikazi anđela u kršćanskoj umjetnosti	10
3.1.1. Viktorija kao model oblikovanja anđela?.....	11
3.2. Prikaz „Christ triumphans“ i anđeoski lik na sjevernoafričkim uljanim svjetiljkama 13	
3.3. Prikaz „Uzašašća“ i uloga anđela	14
3.4. Prikaz „Adventa“ s vratnica crkve Santa Sabina u Rimu	17
3.5. Prikazi u crkvi Santa Maria Maggiore u Rimu	19
4. POIMANJE ANĐELA I PREDSTAVE U BIZANTSKOJ UMJETNOSTI (4.-6. STOLJEĆE)	22
4.1. Prikazi u crkvi San Vitale u Raveni i srodni primjeri.....	23
4.1.1. Eufrazijeva bazilika u Poreču	24
4.1.2. San Michele in Africisco u Raveni	25
4.1.3. Sant'Apollinare in Classe u Raveni	27
4.2. Prikazi u crkvi Sant'Apollinare Nuovo u Raveni.....	28
4.3. Maksimijanova katedra.....	31
5. ZAKLJUČAK	34
IZVORI	36
POPIS LITERATURE	36

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA	41
SUMMARY	45

1. UVOD

Cilj rada je istražiti kako se oblikovao pojam anđela u kršćanstvu, koji su to utjecaji na oblikovanje slike o anđelima te kroz primjere vidjeti kako su se prikazivali i koje su bile njihove uloge. Kroz primjere vidjeti će se kako se prikaz anđela mijenjao od najranijih primjera fresaka u katakombama do velikih crkvenih zdanja Justinijanovog vremena s raskošnim mozaicima, prvenstveno onih u Raveni.

U prvom poglavlju „Značenje i oblikovanje anđela“ donosi se definicija pojma anđela kojeg ne upotrebljavaju samo kršćani nego i pogani. Nadalje, istražit će se koji su utjecaji na oblikovanje tog pojma i na oblikovanje slikovnog prikaza anđela te kako se spominju i opisuju u Bibliji i koja je njihova hijerarhija. U drugom poglavlju “Anđeli u kršćanskoj misli i umjetnosti (3.-6. stoljeće): razvoj anđeoske ikonografije“ prikazat će se koji je ikonografski model prema kojemu su anđeli oblikovani. Izdvojeno je nekoliko primjera najranijih prikaza anđela u kojima se oni nisu razlikovali od prikaza ljudi, a zatim i nekoliko primjera i tema u kojima se razvila ikonografija anđela kakva nam je i danas poznata. U idućem poglavlju „Poimanje anđela i predstave u bizantskoj umjetnosti (4.-6. stoljeće)“ izdvojeno je nekoliko primjera anđela s već uspostavljenim ikonografskim modelom koji se počinju prikazivati i u nešto drugačijim ulogama. U zaključku donosi se sinteza iznesenih podataka i primjera.

Polazišna točka za pisanje rada bili su radovi Jesse Dubois „The Survival of Winged Victory in Christian Late Antiquity“ i Therese Martin „The Development of Winged Angels in Early Christian Art“. Kao literaturu za značenje i oblikovanje pojma anđela valja istaknuti knjigu Rangara Clinea *Ancient Angels. Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire* kao i rad Cecilie Proverbio „Iconography of Angels: Roots and Origins in the Earliest Christian“. Značajan je i katalog izložbe Kurta Weitzmanna *The Age of Spirituality. Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century* dok je za primjere iz Ravene primarna literatura bila knjiga Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*. Za pojedinačne primjere korišteni su brojni drugi članci i knjige navedeni u popisu literature.

2. ZNAČENJE I OBLIKOVANJE POJMA ANDELA

Anđeo, hebrejski *mal'akh*, grčki *angelos* (ἄγγελος), znači glasnik. Anđeli su posrednici između Boga i ljudi, prenose poruke, kako one radosne, tako i poruke propasti i očaja. Oni su božji posrednici, članovi božanskog nebeskog dvora i izvršitelji njegove volje na zemlji koji se najčešće pojavljuju u vidljivom, ljudskom liku kao stranci, gosti ili mladići.¹ Njihova uloga je obavještavati, nekoga pratiti, čuvati i spašavati, ali i kažnjavati pa čak i ubiti te prisustvuju smrti i prate duše mučenika i pravednika u raj.²

2.1. Značenje pojma *angelos*

Izvorno se grčki pojam *angelos* nije nužno odnosio na nebesko biće.³ Riječ *angelos* koristila se u grčkom društvenom kontekstu ukazujući na glasnika ili ambasadora koji je bio poveznica između dvije udaljene ili suprotstavljene realnosti, a slično je i s hebrejskim *mal'akh* koji se koristio i za ljudske i božanske glasnike.⁴ Homer u svojim epovima upotrebljava riječ *angelos* za ljude koje Agamemnon šalje Ahileju te za grčke junake Patrokla i Tideja kada su oni u ulozi glasnika.⁵ Također, u Novom zavjetu i Septuaginti *angelos* se može odnositi na ljudske glasnike.⁶ Grčki tekstovi ponekad upotrebljavaju *angelos* za opis funkcije određenog božanstva ili nebeskog bića. Homer naziva Hermesa *angelos* jer je glasnik koji prenosi volju bogova čime označava njegovu funkciju, a ne da pripada zasebnoj kategoriji nebeskih bića.⁷ S vremenom se izraz počinje koristiti više u nebeskom smislu da bi u kasnijim rimskim tekstovima počeo označavati zasebnu kategoriju nebeskih bića.⁸ *Angelos* može označavati polubožanstvo ili nižeg boga koji je u službi vrhovnog boga, manifestaciju vrhovnog boga, dušu nakon smrti ili duha čuvara.⁹ Ta značenja slična su značenjima anđela u biblijskim tekstovima te židovskoj i kršćanskoj literaturi. Zbog toga što se izraz anđeo nije koristio samo u kršćanstvu, crkveni su pisci pokušali definirati razliku između poganskog i kršćanskog značenja riječi.¹⁰

---

¹ Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1979., str. 115.

² Isto, str. 117.

³ Rangar Cline, *Ancient Angels. Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*. Leiden: Brill, 2011., str. 3.

⁴ Cecilia Proverbio, „Iconography of Angels: Roots and Origins in the Earliest Christian“, u: *Apocryphal and Esoteric Sources in the Development of Christianity and Judaism. The Eastern Mediterranean, the Near East, and Beyond*, (ur.) Igor Dorfmann-Lazarev, Leiden: Brill, 2021., str. 577.

⁵ Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011, str. 3.

⁶ Isto. Vidi u: Mk 1, 2-3; Jud 1, 11.

⁷ Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011, str. 3.

⁸ Isto, str. 3-4.

⁹ Isto, str. 4.

¹⁰ Isto.

O tome je, između ostalih, pisao Origen u svojem djelu *Protiv Celza (Contra Celsum*, o. 248.) gdje pokušava razlikovati kršćanski i poganski koncept anđela.¹¹ Anđele smatra dobrima, oni su zaslužni za dobre prirodne fenomene (kiša i čisti zrak), a demone smatra zlima i oni su odgovorni za loše prirodne fenomene (suša, bolesti, glad). Za njega anđeli nisu jednaki Bogu i njih se ne smije štovati već anđeli trebaju biti uzor u štovanju Boga.¹² Aurelije Augustin u djelu *O državi Božjoj (De civitate Dei*, o. 413-416.) smatra da je do početka 5. stoljeća kršćansko razumijevanje ovih pojmova prevladalo pogansko te je ono postalo dominantno u popularnoj i književnoj upotrebi.¹³ Augustin se drži ograničenih kršćanskih definicija pojmova *angelus* i *daemon* prema kojoj oni nisu isto jer anđeli mogu biti dobri i zli dok su demoni samo zli.¹⁴ Uz to, Augustin razlikuje pojmove Stvaratelj (*Deus*) i stvoreni (*opera Dei*) te smatra da se samo Stvoritelj smije štovati, a anđeli kao objekti njegove kreacije ne smiju se štovati jer oni su samo odraz božanske moći.¹⁵

Štovanje anđela bilo je rašireno u vremenu od 1. do 5. stoljeća.¹⁶ Kršćani su vjerovali u jednog pravog Boga no mnogobrojni vjernici nižih društvenih klasa štovali su anđele i druge svete likove kao božanstva. U 4. stoljeću anđeli su zadobili svoj kult pa je bilo potrebno naći način za suzbijanje onoga što se smatralo idolopoklonstvom.¹⁷ I u Bibliji se upozorava na ovu praksu, u poslanici Kološanima nalazimo zabranu štovanja anđela.¹⁸ Na koncilu u Laodikeji (o. 360.) zabranjeno je štovanje anđela izvan crkve. Na koncilu reagiralo se protiv pojedinaca, ali i protiv zajednica koje se okupljaju izvan crkve i zazivaju anđele.¹⁹ Brojni su književni spisi, natpisi i arheološki izvori vezani za način kako su anđeli postali istaknuti i prihvaćeni u kršćanskom štovanju između 4. i 6. stoljeća.²⁰

---

¹¹ Njegova je rasprava o značenju riječi *angelos*, *daimon* i sličnih pojmova bila u kontekstu obrane kršćanstva od napada filozofa Celza koji je kršćanstvo pokušao diskreditirati na temelju tih pojmova jer i kršćani i pogani koriste iste pojmove za opisivanje sličnih teoloških koncepata. Duhovna bića koja mogu prijeći udaljenost između neba i zemlje Celzo naziva *angeloi*. Definirajući *daimon* slijedi platonski koncept prema kojemu su to nebeska bića koja povezuju nebo i zemlju, a mogu biti dobri ili zli. U tom kontekstu riječ *daimon* nema negativno značenje kao u Bibliji gdje su demoni Sotonini sluge (Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011., str. 4-8).

¹² Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011., str. 7.

¹³ Isto, str. 8.

¹⁴ Isto, str. 8-9.

¹⁵ Jesse Dubois, "The Survival of Winged Victory in Christian Late Antiquity", u: *Discentes*, 1, 2016., str. 47.

¹⁶ Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011., str. 137.

¹⁷ Jesse Dubois, "The Survival of", 2016., str. 47.

¹⁸ Vidi u: Kol 2, 18-19.

¹⁹ Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011., str. 137.

²⁰ Isto, str. 138.

2.2. Utjecaji na kršćansko poimanje anđela

Postoje mnogobrojni poganski i kršćanski natpisi sa spomenom anđela (*angelo*). Pojam *angelos* koristili su i Heleni i kršćani za opisivanje nebeskih posrednika.²¹ Natpisi poganskog karaktera svjedoče o raširenosti zazivanja anđela u religijama rimskog doba te funkciji grčkog jezika preko kojega su različite vjerske tradicije mogle izraziti slične ideje koristeći iste pojmove.²² Helenistička kultura i jezik imali su presudnu ulogu te su omogućili različitim vjerskim tradicijama da iskomuniciraju slične vjerske ideje preko zajedničke kulture i jezika.²³ Zajedničko natpisima je da koriste riječ *angelos* kako bi označili funkciju i identitet duhovnog posrednika. Prema tome, pogansko štovanje anđela nema izvor u jednoj vjerskoj tradiciji nego je zajednički pojam *angelos* omogućio različitim vjerskim tradicijama da izraze slična vjerovanja u božanske posrednike.²⁴

U hebrejskoj Bibliji naziv anđeo koristi se za bilo koji lik, ljudski ili nadzemaljski, koji povezuje dvije konceptualno različite stvarnosti.²⁵ Izraz *mal'akh* imenica je koju hebrejski dijeli s feničkim jezikom i označava onoga koji dostavlja poruke između ljudi ili od Boga prema ljudima.²⁶ Iz toga je vidljivo da nije bitno je li biće ljudsko ili nebesko već je bitna uloga posrednika. Anđeo poslan od Boga je nadnaravno biće koje se može nazivati različitim imenima, ali ih se zamišlja slično kao polubožanstva Bliskog istoka.²⁷ Na biblijsku ideju anđela utjecala je interakcija Izraela s različitim politeističkim narodima pa su tako složeni sustavi egipatskih i asirsko-babilonskih božanstava ostavili traga na izraelskom monoteizmu.²⁸

U hebrejskoj bibliji kerubini su imali funkciju čuvara svetih mjesta na kojima je prepoznata božanska prisutnost, a serafini su bili povezani s vizijama.²⁹ U originalu kerubini i serafini se ne nazivaju *mal'akhim* niti imaju ulogu glasnika, a u Bibliji su jedini opisani da imaju krila.³⁰ Činjenica da se u Bibliji spominju pod kolektivnim imenom posuđenim od nežidovskog mitološkog svijeta znači da imaju posebnu sakralnu funkciju.³¹ U teofanijama, vizijama proroka u kojima se Bog objavljuje, kerubini i serafini formiraju nebesku procesiju s preciznom svrhom

---

²¹ Rangar Cline, *Ancient Angels*, 2011., str. 41.

²² Isto, str. 47.

²³ Isto.

²⁴ Isto, str. 48.

²⁵ Cecilia Proverbio, „Iconography of Angels“, 2021., str. 573.

²⁶ Isto, str. 573-574.

²⁷ Isto, str. 574.

²⁸ Isto, str. 575.

²⁹ Cecilia Proverbio, „Iconography of Angels“, 2021., str. 575.

³⁰ Vidi u: Iz 6, 2; 2 Sam 22, 11; Ps 18, 11; Ez 1,11.

³¹ Cecilia Proverbio, „Iconography of Angels“, 2021., str. 575.

otkrivenja Jahvine snage i moći.³² Na židovsku koncepciju anđela utjecao je i zoroastrizam, monoteistički sistem Perzije u kojem pozitivni božanski entitet (Ahura Mazda) ovisi o šest posredničkih likova (Ameša Spenta) čiji zadaci su bili slični onima koje su *mal'akhimi* imali u Bibliji.³³ Kompleksnost iranskog religijskog sistema inspirirao je porast broja i funkcije božanskih glasnika u židovstvu. Helenistička kultura također je utjecala na židovsko i kršćansko poimanje anđela. I u grčkom sustavu vjerovanja pronalazimo likove koji posjeduju božanske karakteristike, a imaju ulogu posrednika između bogova, poput Hermesa i Iris. Zajednički naziv koji ih identificira odnosi se na njihovu ulogu glasnika (*aggeloi*).³⁴

2.2.1. Utjecaj Bliskog istoka

U religijama i mitologiji Bliskog istoka glavni motiv je nebeski dvor sačinjen od vijeća bogova (npr. u Mezopotamiji i Egiptu) unutar kojeg je moguće razlikovati nebeske likove, uglavnom su to vrhovni bogovi koji su organizirani u tri trijade te uz njih niži bogovi koji se uvijek imenuju zajedničkim nazivom.³⁵ U babilonskim i asirskim vjerovanjima smatrali su da je cijeli svijet pun duhova, kako dobrih tako i zlih dok su u Mezopotamiji vjerovali da i zli duhovi pripadaju božanskom poretku.³⁶ Diljem plodnog polumjeseca narodi su štovali bogove i božice koje su smatrali osobnim zaštitnicima.³⁷ U prikazivanju demonskih značajki miješala su se antropomorfna i zoomorfna obilježja u fizionomiji čime su nastajala hibridna bića.³⁸

Takva hibridna bića poznata su i u nebeskom carstvu Starog zavjeta, poglavito u vidu kerubina i serafina koji se povremeno opisuju, a za koje se smatralo da pripadaju višim kategorijama anđela i u židovstvu i u kršćanstvu.³⁹ Serafini se pojavljuju u obliku zmijolikih bića, a kerubini kao krilata bića koja štite sveta mjesta ili kao druga mitološka bića poput sfingi.⁴⁰

U raznolikom svijetu nižih bogova i demona svakog naroda na Bliskom istoku postoji mnogo hibridnih bića, a autori i dalje pokušavaju naći izvor odakle su proizašli biblijski kerubini.⁴¹ Većina autora slaže se da bi to mogla biti mezopotamska krilata sfinga iako za to nema čvrstih

---

³² Isto, str. 576.

³³ Isto.

³⁴ Isto, str. 577.

³⁵ Merling K. Alomia, *Lesser Gods of the Ancient Near East and Some Comparisons with Heavenly Beings of the Old Testament*, doktorski rad, Berrien Springs, Michigan: Andrews university. Seventh-day Adventist Theological Seminary, 1987., str. 7-8.

³⁶ Isto, str. 11.

³⁷ Isto, str. 10.

³⁸ Isto, str. 12.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto, str. 13.

⁴¹ Isto, str. 13, 433-434, 504.

dokaza.⁴² Niži bogovi Bliskog istoka prikazuju se na različite načine, neki su mladići ili djevojke, neki imaju dva ili četiri lica, a postoje i još hibridnija bića.⁴³ Tu vidimo sličnost sa starozavjetnom slikom o anđelima koji se javljaju u ljudskom obliku, kao krilata bića ili u hibridnim oblicima. Od funkcija koja nebeska bića obavljaju izdvajaju se dvije, ona zaštitnika i glasnika.⁴⁴ To se podudara s funkcijama starozavjetnih anđela čija najčešća funkcija je ona glasnika, a potom i zaštitnika.

Sumerani su postavili obrazac za mezopotamske koncepte o nebeskim vijećima.⁴⁵ Božanstva koja konstituiraju panteon različite su važnosti i ranga. Njihov panteon funkcionira poput zemaljskog kojeg sačinjavaju različite grupe koje predvodi kralj.⁴⁶ Zato što je vijeće bogova bio popularan motiv u bliskoistočnim kulturama neki su zaključili da je vijeće Jahve bilo izvedeno iz tog istočnog motiva.⁴⁷ U Starom zavjetu nalazimo direktne navode Jahvinog vijeća od kojih svaki daje neke detalje pa se može stvoriti slika o nebeskom vijeću.⁴⁸ Bog je vođa koji sjedi na prijestolju, a njegova vojska ga okružuje. Oni su njegovi glasnici, pomagači, ratnici i služitelji koji su poslušni i služe mu. Stari zavjet jasno daje do znanja da je Bog vrhovni vladar i stvoritelj, a svi ostali njegova su stvorenja i sluge.⁴⁹ On je jedini vladar i nitko drugi mu nije niti sličan. Dakle, nebesko vijeće je organizirano tijelo pod upravom Boga koje se sastoji od anđela koji nisu božanstva nego ih je On stvorio, a njihova uloga je da slave i veličaju Boga te mu pomažu u ispunjavanju njegovih planova.⁵⁰

Serafini se u Starom zavjetu spominju samo dva puta i to u Izaijinim vizijama kada je vidio Boga na prijestolju okruženog anđelima, a serafine opisuje kao bića sa šest krila.⁵¹ Točno podrijetlo serafina nije nam poznato, no u hebrejskom jeziku korijen te riječi povezuje se sa značenjem gorjeti (gorući) te sa zmijama.⁵² Zbog gramatičke povezanosti sa značenjem zmija

---

⁴² Friedhelm Hartenstein, "Cherubim and Seraphim in the Bible and in the Light of Ancient Near Eastern Sources", u: *Deuterocanonical and Cognate Literature. Yearbook 2007. Angels. The Concept of Celestial Beings-Origins, Development and Reception*, (ur.) Friedrich V. Reiterer, Tobias Nicklas, Karin Schöpflin, Berlin: Walter de Gruyter. 2007., 159.

⁴³ Isto, str. 14-15.

⁴⁴ Isto, str. 15.

⁴⁵ Isto, str. 61.

⁴⁶ Isto.

⁴⁷ Isto, str. 333.

⁴⁸ Isto, str. 337. Vidi u: Job 1, 6-7 i Job 2, 1-2 u kojima se spominju sinovi Božji; Iz 6, 1-3 i Dan 7, 9-10 koji u vizijama vide prijestolje, kerubine te mnoštvo koje okružuje Boga.; 1 Kr 22, 19-22 opisuje se Bog na prijestolju s vojskom oko njega; Ps 89, 6-9 vijeće se sastoji od nebeskih bića i anđela od kojih nitko nije ravan Bogu; Ps 82, 1 spominje se skupština bogova koja sudi.

⁴⁹ Friedhelm Hartenstein, "Cherubim and Seraphim", 2007., str. 368.

⁵⁰ Isto, str. 373-374.

⁵¹ Isto, str. 463.

⁵² Isto, str. 464-465.

neki autori pretpostavljaju da su serafini hibridna bića zmijolike forme.⁵³ Moguće da njihovo ime sugerira njihov sjajni izgled koji je prirodan za bića nebeskog carstva dok neki smatraju i da serafine iz Izaijinih vizija treba shvatiti kao personifikacije svjetlosti i da su to zapravo kerubini koje obasjava sunčeva svjetlost.⁵⁴

Kerubini su motiv koji se najviše puta spominje u biblijskim tekstovima, a u Starom zavjetu postoji 93 navoda kerubina.⁵⁵ Postoji mogućnost da je etimološki termin vezan za akadski izraz koji označava čin molitve, blagoslova i klanjanja.⁵⁶ Javljaju se u knjizi Postanka kada su postavljeni na vrata Rajskog vrta da štite drvo života te su uz to dekorativni motiv na svetim mjestima i na Kovčegu saveza za kojeg su oblikovani prema Mojsijevoj viziji.⁵⁷ Najviše o njima saznajemo u Ezekijelovim vizijama, neki od njih imaju dva lica, ljudsko i lavlje, neki imaju četiri lica (kerubina, čovjeka, lava i orla), imaju 4 krila i ruku, noge bika, brzo lete i slično.⁵⁸ To su nebeska bića antropomorfnog oblika s krilima koja služe Bogu, odnosno nebeski su čuvari božjih mjesta, a samim time i najbliže društvo Bogu u nebeskom svetištu.⁵⁹

2.3. Hijerarhija anđela

Biblijska angelologija razlikuje anđele po funkcijama i hijerarhiji, a predočuje ih kao „nebesku vojsku“, ali im ne utvrđuje broj.⁶⁰ U 4. stoljeću Ćiril Jeruzalemski u *Mystagogical Catecheses* donosi devet anđeoskih redova koje Dionizije Areopagit u svome djelu *O nebeskoj hijerarhiji (De Coelesti Hierarchia)*, krajem 5. ili početkom 6. stoljeća, organizira u devet zborova koji se dijele u tri reda.⁶¹ Prvi red čine serafini, kerubini i prijestolja, u drugi red pripadaju gospodstva, moći i vlasti, a treći se sastoji od poglavarstva, arkanđela i anđela.⁶²

Serafine i kerubine smo već opisali, a prijestolja se prikazuju kao vatreni krilati kotači s mnogo očiju te na njima počiva Božje prijestolje.⁶³ Gospodstva se prikazuju sa žezlom i krunom ili mačem i oklopom dok moći obično drže knjigu u ruci.⁶⁴ Poglavarstva se prikazuju u ratničkoj ili liturgijskoj odjeći s ljiljanom u ruci, a arkanđeli su individualizirani vlastitim imenima i

---

⁵³ Isto, str. 467.

⁵⁴ Isto, str. 468-470.

⁵⁵ Isto, str. 471.

⁵⁶ Isto, str. 472.

⁵⁷ Vidi u: Post 3, 24; 1Kr 6, 23-29.

⁵⁸ Vidi u: Ezek 41, 18-19; Ezek 1, 5-27.

⁵⁹ Friedhelm Hartenstein, "Cherubim and Seraphim", 2007., str. 475-476.

⁶⁰ Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije*, 1979., str. 115.

⁶¹ Serge-Thomas Bonino, *Angels and Demons. A Catholic Introduction*. Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2016., str. 58, 254.

⁶² Isto, str. 58.

⁶³ Anđelko Badurina (ur.), *Leksikon ikonografije*, 1979., str. 115.

⁶⁴ Isto.

atributima koji tumače njihovu funkciju.⁶⁵ Prema tome nisu svi anđeli jednaki, njihova razlika temelji se na njihovim obavezama koje obavljaju unutar svojeg reda. Oni iz prvog reda u izravnom su kontaktu s Bogom i upoznati su s Božjim planovima, oni u drugom upravljaju tim planovima, a anđeli trećeg reda izvršavaju Božje planove i naredbe.⁶⁶

2.4. Anđeli u Bibliji

Starozavjetna angelologija podijeljena je u dva dijela: prije i nakon babilonskog progonstva (6.st.pr.Kr.).⁶⁷ U starozavjetnim tekstovima prije izгона anđeli se rijetko pojavljuju i nisu individualizirani, uglavnom se pojavljuju u skupinama i formiraju vojsku i nebeski dvor.⁶⁸ Osim anđela Židovi su upoznati i s kerubinima i serafinima. Prvi spomen anđela u Bibliji je u knjizi Postanka kada Bog tjera Adama i Evu iz Edena, a na ulazu postavlja kerubine i plameni mač koji čuvaju put prema drvu života.⁶⁹

Nakon babilonskog progonstva angelologija se razvija, prvenstveno u apokaliptičnim spisima (Danijel, Zaharija), a zatim i u literaturi helenističkog židovstva (knjiga Enohova).⁷⁰ Anđeli su posrednici između Boga i ljudi,⁷¹ štite pojedince⁷² i zajednice,⁷³ a anđeli posreduju i prenoseći poruke prema Bogu.⁷⁴ Anđela ima mnogo, ne zna im se točan broj,⁷⁵ a neki od njih poznati su nam i imenom. To su Mihael („onaj koji je kao Bog“), Gabrijel („Božji čovjek“ ili „Bog je moja snaga“) i Rafael („Bog liječi“), a u pseudoepigrafiji imena ima i mnogo više.⁷⁶

U Novom zavjetu imaju ograničenu ulogu posebno u vrijeme Kristova ranog života, a u evanđeljima pojava anđela označava dva temeljna događaja Kristova života, utjelovljenje i uskrsnuće.⁷⁷ Anđeli opet poprimaju svoju važnost kao posrednika koji povezuju nebo i zemlju nakon Kristova uzašašća. U evanđeljima anđeli navještavaju njegovo rođenje⁷⁸ kao što su najavili i rođenje Ivana Krstitelja,⁷⁹ pjevaju Kristu u slavu prilikom rođenja,⁸⁰ služe mu nakon

---

⁶⁵ Isto, str. 116.

⁶⁶ Isto, str. 255-256.

⁶⁷ Serge-Thomas Bonino, *Angels and Demons*, 2016., str. 12.

⁶⁸ Isto, str. 16.

⁶⁹ Vidi u: Post 3, 24.

⁷⁰ Serge-Thomas Bonino, *Angels and Demons*, 2016., str. 19.

⁷¹ U Post 28, 12 prema Jakovljevu snu anđeli se spuštaju i penju po ljestvama.

⁷² U Tob 5, 4-6 anđeo je pratnja Tobiji na putu u Mediju.

⁷³ U Dan 12, 1 arkandeo Mihael kao zaštitnik Izraela.

⁷⁴ Serge-Thomas Bonino, *Angels and Demons*, 2016., str. 20.

⁷⁵ „Tisuću tisuća služahu njemu, mirijade stajahu pred njim.“ (Dan 7, 10).

⁷⁶ Serge-Thomas Bonino, *Angels and Demons*, 2016., str. 21.

⁷⁷ Serge-Thomas Bonino, *Angels and Demons*, 2016., str. 40-41.

⁷⁸ Vidi u: Lk 1, 26.

⁷⁹ Vidi u: Lk 1, 11.

⁸⁰ Vidi u: Lk 2, 13-14.

kušnje u pustinji,⁸¹ ukazuju mu se tijekom molitve na Maslinskoj gori,⁸² objavljuju njegovo uskrsnuće⁸³ i pojavljuju se tijekom uzašašća na nebo.⁸⁴

Biblijske reference na nebeska bića su brojne, ali kratke i bez mnogo detalja koji su potrebni da bi ih bolje poznavali. Zapravo, njihova enigmatska priroda je karakteristična za biblijske anđele.⁸⁵ U Bibliji je malo opisa fizičkog izgleda anđela. Najčešće se javljaju u obliku muškarca čiji identitet Božjih glasnika nije posve jasan pa drugi ne prepoznaju da su to anđeli.⁸⁶ Žene na Kristovom grobu prepoznale su anđele kao mladiće odjevene u bijelu odjeću i s blještavim licima.⁸⁷ Iz vizija starozavjetnih proroka saznajemo da kerubini i serafini imaju krila i jedino se za njih navodi da imaju krila.⁸⁸

3. ANĐELI U KRŠĆANSKOJ MISLI I UMJETNOSTI (3.-6. STOLJEĆE): RAZVOJ ANĐEOSKE IKONOGRAFIJE

Lik anđela kakav nam je danas lako prepoznatljiv nije oduvijek tako izgledao. U početku njihovog prikazivanja anđeli se nisu razlikovali od ljudi, a novi krilati oblik dobivaju početkom 4. stoljeća.⁸⁹ Unatoč važnim ulogama koje anđeli imaju i u Starom i u Novom zavjetu, fizički izgled anđela rijetko se opisuje. Od 273 spomena anđela u Bibliji niti jednom se ne navodi da imaju krila.⁹⁰ Opisuje ih se kao muškarce, no više se ističe njihova natprirodna pojava. Evanđelisti daju samo ograničene opise anđela, najčešće naglašavajući njihovu zasljepljujuću bjelinu. Iako se anđeli spominju kroz cijeli Novi zavjet, najviše se opisuju u sceni uskrsnuća.⁹¹ U opisima Kristova uskrsnuća u evanđeljima naizmjenično se koriste izrazi muškarac (mladić) i anđeo.⁹² Detaljniji opisi fizičkog izgleda anđela nalaze se u apokrifnim izvorima, ranim

---

⁸¹ Vidi u: Mt 4, 11.

⁸² Vidi u: Lk 22, 43.

⁸³ Vidi u: Lk 24, 4-5.

⁸⁴ Vidi u: Dj 1, 10-11.

⁸⁵ Merling K. Alomia, *Lesser Gods of*, 1987., str. 17.

⁸⁶ Br 22, 31 Bileam ne prepoznaje da je uz njega anđeo, kao što ni Tobija nije prepoznao anđela Rafaela u Tob 5, 4.

⁸⁷ Vidi u: Mt 28, 3; Mk 16, 5.

⁸⁸ Vidi u: Iz 6, 2; Ez 10, 8.

⁸⁹ Therese Martin, „The Development of Winged Angels in Early Christian Art“, u: *Espacio, tiempo y forma. Serie VII, Historia del arte 14*, 2001., str. 11.

⁹⁰ Isto, str. 12.

⁹¹ Isto, str. 13.

⁹² Vidi u: Mt 28, 1-8; Mk 16, 5; Lk 24, 4; Iv 20, 12-13.

spisima koji su utjecali na razvoj kršćanstva unatoč tome što nikada nisu prihvaćeni u biblijski kanon.⁹³

3.1. Najraniji prikazi anđela u kršćanskoj umjetnosti

Anđeli su bezoblična, bestjelesna i nematerijalna bića koja je kao takva teško prikazati.⁹⁴ Kako bi ljudi mogli pojmiti anđele oni moraju poprimiti neki oblik te su stoga antropomorfizirani čime se zapostavljaju njihove metafizičke osobine. U početku anđeli su prikazivani poput ljudi, ni po čemu se nisu razlikovali od drugih prikazanih likova pa samo poznavanje ikonografije omogućava promatraču da raspozna likove i razlikuje ljude od anđela.⁹⁵

Najstarije prikaze anđela pronalazimo u rimskim katakombama koje datiraju u drugu polovicu 3. i početak 4. stoljeća. Među najstarijim prikazima anđela u katakombama je prikaz Navještenja u Priscilinim katakombama (sl. 1) te scene iz Abrahamovog života u katakombama na Via Latini (sl. 2).⁹⁶ Na njima anđeli su prikazani kao ljudi i nemaju nikakva posebna obilježja po kojima bi se prepoznalo da su anđeli (krila ili aureola). Prikazi anđela nalaze se i na sarkofazima 4. stoljeća primjerice na sarkofagu Junija Basa u prizoru Žrtvovanje Izaka gdje je anđeo koji zaustavlja Abrahama da ubije Izaka prikazan poput mladića (sl. 3).

Anđeli 4. stoljeća toliko su slični ljudima da su neki od njih prikazani s bradama ili kako ćelave. Bradati anđeli ne javljaju se nakon 4. stoljeća, a nestanak brada podudara se s pojavom krila.⁹⁷ Jedina iznimka je talijanski prikaz krštenja Kristova na bjelokosti iz ranog 5. stoljeća na kojem je anđeo prikazan i s bradom i s krilima (sl. 4).⁹⁸ Do kraja 4. stoljeća postalo je nedovoljno prikazivati anđele, čija je pozicija negdje između Boga i ljudi, samo poput ljudi. Između Boga i ljudi je nebo, konceptualan prostor na kojem se božanstvo nalazi i fizički prostor koji nastanjuju krilata bića.⁹⁹ Dodavanjem krila dobili su simbolički značaj iako samo krila ne

---

⁹³ Therese Martin, „The Development of“, str. 14; Elzbieta Jastrzębowska, „New Testament angels in Early Christian art: origin and sources“, u: *Światowit Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw*, 2011., str. 153.

⁹⁴ Glenn Peers, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, Berkeley: University of California Press, 2001., str. 19.

⁹⁵ Therese Martin, „The Development of“, str. 16.

⁹⁶ Isto, str. 17. Oko prikaza Navještenja u Priscilinim katakombama nemaju svi autori jednako mišljenje, neki misle da nije dovoljno specifičan da bi se smatrao prikazom Navještenja, vidi u: Jastrzębowska, „New Testament angels“, str. 154; Glenn Peers, *Subtle Bodies*, 2001., str. 23.

⁹⁷ Therese Martin, „The Development of“, str. 17.

⁹⁸ Ormonde Maddock Dalton, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of The British Museum*. London: Printed by order of the Trustees, 1901., str. 51-52.

⁹⁹ Vidi u: Therese Martin, „The Development of“, str. 18; Jesse Dubois, „The Survival of“, 2016.; E. Jastrzębowska, „New Testament angels“, 2011., str. 153.

opisuju njihovu bestjelesnu i nematerijalnu prirodu već oblikuju opću sliku božjih glasnika.¹⁰⁰ Krila su upućivala na nadnaravne kvalitete anđela, na transcendentalnost, brzinu i eteričnost, a do sredine 5. stoljeća krilati anđeli postaju pravilo u kršćanskoj umjetnosti.¹⁰¹ Promjena je vezana i za koncil u Laodikeji na kojem se zabranjuje štovanje anđela te je bilo bitno vizualno naglasiti da anđeli nisu vrijedni štovanja i da se razlikuju i od ljudi i od Krista.¹⁰²

Biblija spominje i druga anđeoska bića osim anđela i arkandela, ali zbog manjka opisa drugih članova hijerarhije ikonografija krilatih mladića koristila se i za njih.¹⁰³ Takav prikaz krilatog mladića mogao se odnositi i na ostale anđele, prijestolja, gospodstva, sile, vlasti i poglavarstva, a samo se arkandeli imenuju natpisima na prikazu.¹⁰⁴ Najuzvišeniji članovi hijerarhije, kerubini i serafini, najčešće su prikazivani u liturgijskom kontekstu, a prepoznatljiviji su po većem broju krila i očima na njima iako se međusobno ne razlikuju svaki put.¹⁰⁵

3.1.1. Viktorija kao model oblikovanja anđela?

Prihvaćeno je stajalište da je model prema kojem su krilati anđeli oblikovani bila poganska personifikacija Viktorije ili neki drugi poganski *genii* s krilima.¹⁰⁶ Važan primjer za ikonografsku formulu koju su anđeli preuzeli je sarkofag kasnog 4. stoljeća koji se čuva u Arheološkom muzeju u Istanbulu, a naziva se Sarigüzel sarkofag (sl. 5). Pokazuje ovisnost likova anđela o poganskim likovima, prvenstveno krilatim Viktorijama te razliku između kršćanskih i poganskih bića.¹⁰⁷ Dva leteća muška anđela odjevena u tunike i *pallium* drže vijenac s Kristovim monogramom. Poganska ikonografija s dva horizontalna krilata bića koja nose vijenac, medaljon ili ploču s natpisom (sl. 6) očito je utjecala na raspored anđela na ovom sarkofagu.

Ipak, postoje razlike koje nam pomažu razlikovati prikaze Viktorije od anđela. Viktorije nose *peplos* ili *chiton*, ponekad su im izložene grudi ili ramena dok su anđeli potpuno prekriveni odjeveni u tunike i *pallium*.¹⁰⁸ Uz to Viktorija može imati traku na ruci, dijademu ili naušnice.

---

¹⁰⁰ Glenn Peers, *Subtle Bodies*, str. 16.

¹⁰¹ Glenn Peers, *Subtle Bodies*, str. 23; Therese Martin, „The Development of“, str. 17.

¹⁰² Therese Martin, „The Development of“, str. 20-21; Elzbieta Jastrzębowska, „New Testament angels“, 2011., str. 153.

¹⁰³ Glenn Peers, *Subtle Bodies*, str. 41.

¹⁰⁴ Isto, str. 19.

¹⁰⁵ Isto, str. 46.

¹⁰⁶ Therese Martin, „The Development of“, str. 23; Elzbieta Jastrzębowska, „New Testament angels“, 2011., str. 153; Glenn Peers, *Subtle Bodies*, str. 25.

¹⁰⁷ Glenn Peers, *Subtle Bodies*, str. 25.

¹⁰⁸ Isto, str. 26.

Poganske figure, Viktorije i personifikacije, bile su ženskog roda dok su kršćanski anđeli muškog.

Poganska ikonografija pružila je jedan dio značenja kršćanskoj ikonografiji anđela koji navješćuju pobjedu.¹⁰⁹ Kršćanska ikonografija pokušala je demonstrirati univerzalne tvrdnje vjere. Krilati anđeli pokazuju metafizičku dimenziju kršćanstva, a na sarkofagu pobjedu nad smrću. Krila su označavala bića koja nastanjuju prostor između neba i zemlje i atributi su mnogih personifikacija poput vjetera, psihopompa, duša te astroloških simbola.¹¹⁰

U kršćanskom kontekstu Viktorija se uglavnom pojavljuje na carskim prikazima, primjerice konjanički lik Konstancija II. na srebrnom tanjuru (sl. 7) na kojem Kristov monogram na štitu upućuje na kršćanski kontekst. Spol i odjeća osnovna su razlika između poganskih likova i anđela, a razlika između njihove prirode i funkcije najočitija je na spomenicima na kojima se nalaze oba lika primjerice na diptihu Barberini (sl. 8). Na prikazu koji predstavlja carev trijumf nad barbarskim narodima nalaze se i anđeli i Viktorije. Diptih prikazuje Justinijana uz kojeg se nalazi krilata Viktorija koja drži palmino lišće, a još jedna se nalazi u rukama lika s lijeve strane u obliku figure koja uzdiže lovorov vijenac. Iznad se nalaze dva anđela u letu koji drže medaljon s prikazom Kristovog poprsja. Anđeli su ovdje prikazani poput Viktorija koje drže medaljon ili vijenac. Ipak, jasno raspoznavamo da se radi o anđelima ne samo zbog njihovog spola i odjeće jer odjeveni su u *pallium* kao tipični ranokršćanski muškarci, već i zbog toga što drže Kristov lik koji u ruci ima štap s križem. Diptih pokazuje da su anđeli i Viktorije bili istovremeni u kršćanskoj umjetnosti te da su se mogli zajedno nalaziti na istom prikazu (iako na različitim panelima).

Unatoč jasnim ikonografskim paralelama između krilatih poganskih bića i kršćanskih anđela, neki autori izvore za anđele tražili su u čisto kršćanskom kontekstu neovisnom o poganskoj inspiraciji.¹¹¹ Oni su tvrdili da je ikonografija krilatih anđela ovisila o simbolu krilatog evanđelista (tetramorfni kerubin u Ezekijelu u knjizi Otkrivenja). Kronologija ipak ne podupire tu teoriju jer najraniji spomenici koje spominju (bjelokost iz 5. stoljeća i mozaik apsida crkve Santa Pudenziana s početka 5. stoljeća) kasniji su od prvih pojava krila.¹¹²

---

¹⁰⁹ Isto.

¹¹⁰ Isto, str. 28.

¹¹¹ Isto, str. 33.

¹¹² Isto., str. 34-35.

3.2.Prikaz „Christ triumphans“ i anđeoski lik na sjevernoafričkim uljanim svjetiljkama

Sjevernoafričke svjetiljke izrađivale su se u dvodijelnim kalupima u radionicama sjeverne Afrike, a rasprostirale su se gotovo na cijelom području Mediterana.¹¹³ Dijele se na dva tipa, Hayes I i Hayes II od kojih svaki ima podtipove koji imaju slične ukrasne motive, a razlikuju se prema kvaliteti gline te jasnoći i preciznosti ukrasa.¹¹⁴ Tip svjetiljki Hayes IIB izrađen je od gline lošije kvalitete, ima deblje stijenke i premaz, a ukrasni motivi su izlizani i neprecizno izvedeni.¹¹⁵ Najčešći motivi su križ, životinje te ljudski likovi, a datiraju se od druge polovice 5. stoljeća do oko 550. godine.¹¹⁶

Među svjetiljkama iz muzeja u Tunisu koje je Ennabli obradio nalazi se i jedan primjerak s likom Krista (sl. 9).¹¹⁷ Prikazan je Krist koji stoji u dugoj tunici i drži štap s križem na vrhu. Krist gazi zmije, kraj njega nalaze se bazilisk i lav, a uz njega nalaze se dva anđela u letu. Ovaj motiv smatra se prikazom scene iz Psalma 90 (91), 13: „Nogom ćeš gaziti lava i ljuticu, zgazit ćeš lavića i zmiju“ koja simbolizira Kristovu pobjedu nad neprijateljem.¹¹⁸ Na svjetiljkama motiv se prikazuje u različitim varijacijama u kojima je Krist sam, s jednim ili dva anđela, a uz Kristove noge ili ispod njih nalaze se zmije, lav ili bazilisk.¹¹⁹ Anđeli koji se nalaze uz Krista spominju se u prethodna dva stiha psalma: „Jer anđelima svojim zapovjedi da te čuvaju na svim putima tvojim. Na rukama će te nositi da se ne spotakneš o kamen.“.

Još jedan primjerak nalazi se u The Metropolitan Museum of Art u New Yorku na kojem je prikazan Krist sa štapom u obliku križa, uz njega su dva anđela u letu, a gazi lava, zmaja, zmiju i baziliska (sl. 10). Prikaz pobjedonosnog Krista preuzet je iz poganskog prikaza pobjede u kojem car odjeven u vojničku odjeću poražava neprijatelja.¹²⁰ Izravni prototip je Konstantin

¹¹³ John W. Hayes, *Late Roman Pottery*, London: The British School at Rome, 1972, str. 310

¹¹⁴ Vinka Bubić, „Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu“, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 104, 2011., str. 230.

¹¹⁵ Vinka Bubić, „Kasnoantičke svjetiljke iz Arheološkog muzeja u Splitu“ u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 105, 2012., str. 121.

¹¹⁶ Hayes, *Late Roman Pottery*, 1972., str. 312-314.

¹¹⁷ Abdelmajid Ennabli, *Lampes chrétiennes de Tunisie (Musées du Bardo et Carthage). Études d' Antiquites Africaines*, Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1976., str. 49.

¹¹⁸ Vendi Jukić Buča, „Svjetiljke iz gornjih slojeva lokaliteta u četvrti sv. Teodora u Puli“, u: *Histria archaeologica : Časopis Arheološkog muzeja Istre*, 2016., str. 179; Dino Milinović, "Nec vi nec insidiis, leo et draco: the Lion, the Dragon and the Triumph of Christ" u: (ur.) Marina Vicelja-Matijašić, *IKON, Časopis za ikonografske studije, Filozofski fakultet u Rijeci* 2, 2009., str. 54.

¹¹⁹ Isto, str. 179.

¹²⁰ Margaret E. Frazer, „Iconic representation“, u: *Age of spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, (ur.) Kurt Weitzmann, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979., str. 526; Vendi Jukić Buča, „Svjetiljke iz gornjih“, 2016., str. 179.

koji drži labarum kao znak pobjede i gazi zmiju.¹²¹ U kršćanskoj interpretaciji Krist je zamijenio cara, a taj prizor postao je popularan tijekom 5. stoljeća da bi do 6. stoljeća ta slika označavala Kristovu pobjedu nad smrću, odnosno uskrsnuće.¹²²

Svjetiljke s motivom Krista pronađene su i u Hrvatskoj, najraniji nalaz potječe s Majsana, a u novije vrijeme pronađene su dvije u Istri, jedna u Puli, druga u Ližnjanu.¹²³ Prikaz na svjetiljki s Majsana analizirali su Cvito Fisković i Nenad Cambi.¹²⁴ U svojoj analizi Cambi donosi dva tumačenja; prema istočnjačkoj ikonografiji prikaz predstavlja Kristovo uzašašće ili pobjedu Krista i njegove religije zbog čega je odjeven kao rimski legionar.¹²⁵

Citat iz Psalma 91, 13 na koji se ovaj prikaz odnosi spominje bića koja predstavljaju zlo i demonsku prisutnost kojom su ljudi okruženi.¹²⁶ Svako od navedenih bića može usmrtniti čovjeka (zmija ugrizom, bazilisk pogledom, lav rikom i udarcima, a zmaj svojim dahom).¹²⁷ Krist će poslati anđele da čuvaju vjernike i usmjeravaju ih na putu ka pobjedi, a oni će, nošeni božjom zaštitom, moći stati na zla bića i pobijediti ih.

3.3. Prikaz „Uzašašća“ i uloga anđela

Kristovo uzašašće se u Bibliji opisuje nekoliko puta, spominje se u Evanđelju po Marku¹²⁸ i po Luki¹²⁹ te u Djelima apostolskim.¹³⁰ Svi opisi su vrlo kratki, ali ipak kroz njih postupno saznajemo više detalja. Marko daje samo osnovni motiv, Luka dodaje Kristov blagoslov i apostole da bi se u Djelima apostolskim pojavila i dva anđela. U apokrifnom evanđelju po Nikodemu saznajemo da se to odvijalo na Maslinskoj gori te da su apostoli molili.¹³¹ Iz tih opisa

---

¹²¹ Margaret E. Frazer, „Iconic representation“, str. 526.

¹²² Isto.

¹²³ Vendi Jukić Buča, „Svjetiljke iz gornjih“, 2016., str. 178-180; Željko Ujčić, Anton Percan, *Crkva Majke Božje od Kuj i prijedlog uređenja. Katalog 51*, Pula: Arheološki muzej Istre, 1996, str. 7.

¹²⁴ Vidi u: Nenad Cambi, „Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji“, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku LXX-LXXI*, 1977., str. 68.; Cvito Fisković, „Tri ranokršćanske lucerne s Majsana“, u: *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, (ur.) Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić Miočević, Mate Suić, 1970., str. 689-698.

¹²⁵ Cambi, Nenad, „Krist i njegova“, 1977., str. 68.

¹²⁶ Stelian Pașca-Tușa, „Angelology and demonology notions in Psalm 91[90]“, u: *Romanian Orthodox Old Testament Studies(1)*, 2009., str. 63; Dino Milinović, „Nec vi nec“, 2009., str. 54.

¹²⁷ Isto, str. 65

¹²⁸ „I Gospodin Isus, pošto im to reče, bude uzet na nebo i sjede zdesna Bogu.“ (Mk 16, 19).

¹²⁹ „Zatim ih izvede do Betanije, podiže ruke pa ih blagoslovi. I dok ih blagoslivljaše, rasta se od njih i uznesen bi na nebo. Oni mu se ničice poklone pa se s velikom radošću vrata u Jeruzalem te sve vrijeme u Hramu blagoslivljahu Boga.“ (Lk 24, 50-51).

¹³⁰ „Kada to reče, bi uzdignut njima naočigled i oblak ga ote njihovim očima. I dok su netremice gledali kako on odlazi na nebo, gle, dva čovjeka stadoše kraj njih u bijeloj odjeći i rekoše im: »Galilejci, što stojite i gledate u nebo? Ovaj Isus koji je od vas uznesen na nebo isto će tako doći kao što ste vidjeli da odlazi na nebo.« (Dj 1, 9-12).

¹³¹ E. T. Dewald, „The Iconography of the Ascension“, u: *American Journal of Archaeology*, 19, 1915., str. 278.

razvila su se dva tipa prikaza Uzašašća. Prvi je helenistički tip koji se razvio na zapadu, a drugi je orijentalni tip koji se razvio na kršćanskom istoku.¹³²

Na drvenim vratnicama crkve sv. Sabine u Rimu iz 5. stoljeća nalazi se panel s prikazom Uzašašća (sl. 11) koji pripada helenističkom tipu. U gornjem dijelu panela prikazan je Krist kojega na nebo prihvaćaju dva krilata anđela, a još jedan se nalazi uz Krista. U donjem dijelu nalaze se četiri apostola koji u čudu gledaju prema gore. Ovaj prikaz scene razlikuje se od bjelokosnog prikaza Uzašašća koji se čuva u Münchenu (sl. 12) na kojem Krist po oblacima korača prema nebu na koje ga prihvaća ruka. Anđeo se nalazi u donjem dijelu ispred grobnice i pokazuje prema gore tj. prema Kristu. To je prikaz scene kada tri žene dolaze na grob, a anđeo im govori da je Krist uskrsnuo i samo prema tome možemo razaznati da je to anđeo jer je prikazan kao mladić bez krila. Na vratnicama javljaju se tri anđela umjesto Božje ruke koja se pruža s nebesa. Anđeo uz Krista pruža desnu ruku u gesti iznenađenja ili govora kao što to inače rade apostoli u prizorima Kristovih čudesu.¹³³

Helenistički tip se možda razvio iz prizora apoteoze vladara kao na primjeru bjelokosti iz British Museuma (sl. 13).¹³⁴ Na bjelokosti dva genija nose cara u nebesa, a on pruža ruku prema grupi bogova ili diviniziranih predaka od kojih ga dva prihvaćaju istom gestom. Apoteoza je ponudila model prema kojem su kršćanski umjetnici mogli oblikovati prizor koji potječe iz Biblije i apokrifnih izvještaja o Uzašašću.¹³⁵

Orijentalni tip prikaza Uzašašća može se podijeliti u dva podtipa, sirijski i palestinski. Sirijski tip najbolje je prikazan na minijaturi u sirijskom evanđelistaru, koji se čuva u Firenci, kojeg je u Zagbi u Mezopotamiji napisao redovnik Rabula 586. godine (sl. 14).¹³⁶ Bradati Krist stoji u mandorli koju u gornjem dijelu drže dva anđela. Krist blagoslivlja desnom rukom, a u lijevoj drži svitak. Uz njega nalaze se još dva anđela koji mu pružaju krunu. Ispod mandorle su četiri krila ispunjena očima iz kojih izlaze glave anđela, bika, orla i lava, a uz krila nalaze se i dva kovitlajuća kotača. Ispod krila pruža se ruka prema Djevici Mariji koja stoji u pozi oranta ispod mandorle. Uz Djevicu sa svake strane nalazi se anđeo s palicom koji se obraćaju grupama od po šest apostola koji pokazuju i gledaju prema gore. Desnu grupu predvodi Petar koji nosi križ, a lijevu Pavao s knjigom u ruci. Krist, Marija i anđeli prikazani su s aureolama. Krila ispunjena

---

¹³² Isto, str. 278-279.

¹³³ Isto, str. 280.

¹³⁴ Isto, str. 281.

¹³⁵ Isto, str. 282.

¹³⁶ Isto.

očima s četiri glave i kovitlajući kotači detalj je koji se spominje u knjizi Otkrivenja i koji predstavlja prijestolje.¹³⁷ Anđeli koji pružaju krune Kristu slični su Viktorijama koje se prikazuju u carskoj trijumfalnoj umjetnosti, kao na već spomenutom diptihu Barberini.¹³⁸

Palestinski tip predstavljen je na srebrnim bočicama koje se čuvaju u katedrali u Monzi u Italiji. Bočice su se koristile za čuvanje ulja, a proizvedene su u Svetoj Zemlji kao suveniri za hodočasnike krajem 6. stoljeća.¹³⁹ Krist je prikazan kako sjedi na tronu s knjigom u lijevoj ruci i desnom rukom koja blagoslivlja (sl. 15). Na gotovo svim bočicama četiri anđela drže mandorlu. Na njima ispod mandorle ne nalaze se krila nego samoruka, a nema ni sunca i mjeseca kao ni dva anđela s apostolima. Marija je prikazana u pozi oranta, okrenuta prema naprijed ili bočno, a na nekim primjerima iznad nje se nalazi golubica ili zvijezda. Tu također aureole imaju Krist, Marija i anđeli.

Objašnjenje za takvo prikazivanje na istočnim primjerima nije poduprto biblijskim ili apokrifnim izvještajima.¹⁴⁰ U biblijskim opisima ne spominje se Marija, a ni Pavao koji tada ni nije bio preobraćen. Četiri zvijeri, kotači, krila, ruka, sunce i mjesec iz Rabuline minijature također se ne spominju u kanonskim izvorima, a temelje se na Ezekijelovoj viziji i Otkrivenju.¹⁴¹ Samo se jedan motiv s minijature spominje u Bibliji, a to su dva anđela koja se obraćaju apostolima iz Djela apostolskih. Sve ovo upućuje na neke druge izvore osim kanonskih za orijentalni tip u kojem su Ezekijelova vizija i Otkrivenje kombiniraju s kanonskim izvještajima o uzašašću.¹⁴² Prototip u umjetnosti još nije otkriven, ali pretpostavlja se da je tip ustanovljen u ranim mozaicima koji su primjerice ukrašavali Konstantinovu crkvu Uzašašća na Maslinskoj gori.¹⁴³ Također, potrebno je napomenuti da neki autori smatraju da se na ovakvim prikazima zapravo radi o uzašašću Marije a ne Isusa.¹⁴⁴

---

¹³⁷ „A pred prijestoljem kao neko stakleno more, nalik na prozirac. U sredini prijestolja, oko prijestolja, četiri bića, sprijeda i straga puna očiju: prvo biće slično lavu, drugo biće slično juncu, treće biće s licem kao čovječjim, četvrto biće slično letećem orlu. Ta su četiri bića – u svakoga po šest krila – sve naokolo i iznutra puna očiju. Bez predaha dan i noć govore:

»Svet! Svet! Svet

Gospodin, Bog, Svevladar,

Onaj koji bijaše i koji jest i koji dolazi!« (Otk 4, 6-8).

¹³⁸ Herbert L. Kessler, „Narrative Representations“ U: *Age of Spirituality; Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978.*, (ur.) Kurt Weitzmann, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979., str. 455.

¹³⁹ E. T. Dewald, „The Iconography of“, str. 282.

¹⁴⁰ Isto, str. 284.

¹⁴¹ Vidi u: Ez 1, 4-13; Otk 4, 6-8.

¹⁴² E. T. Dewald, „The Iconography of“, str. 284.

¹⁴³ Isto.

¹⁴⁴ Vidi u: Ally Kateusz, „Ascension of Christ or Ascension of Mary? Reconsidering a Popular Early Iconography“, u: *Journal of Early Christian Studies*, 23, 2015., 273-303.

Prijelazni tip između starijeg helenističkog tipa i novijeg orijentalnog nalazi se na vratnicama crkve sv. Sabine u Rimu. Tu se upotrebljava većinom helenistički tip, ali u određenim scenama poput Raspeća te u tretmanu arhitektonske pozadine prepoznajemo i sirijski utjecaj.¹⁴⁵ Na vratima se nalazi i helenistički Krist bez brade kao i bradati orijentalni. Uzašašće pripada orijentalnom tipu uz modifikaciju Krista koji ima bradu te uvođenjem sirijskih anđela koji pomažu Kristu da se popne na nebo.¹⁴⁶

3.4. Prikaz „Adventa“ s vratnica crkve Santa Sabina u Rimu

Crkva sv. Sabine u Rimu izgrađena je za pape Siksta III. (432.-440.) i posebno se ističe po drvenim vratima s biblijskim prikazima. Od originalnih 28 panela s prikazima scena iz Starog i Novog zavjeta, danas ih je sačuvano 18. Samo jedna scena (sl. 16) nije direktno povezana s biblijskim izvorima i autori imaju različita mišljenja o tome što je na njoj prikazano te što ona predstavlja.

Panel je podijeljen u tri horizontalna registra. Gornji je veći od druga dva i u njemu se unutar građevine nalaze dva lika odvojena stupom. Na krovu građevine nalazi se križ, a u pozadini vrhovi dva tornja. Lijevi lik je muškarac odjeven u hlamidu što upućuje na to da je vladar iako nema drugih obilježja (dijadema ili kruna). Muškarac je pozicioniran tako da se zabat građevine nalazi direktno iznad njegove glave što inače označava posebnu čast za osobu koja je tako prikazana. Drugi lik je anđeo s krilima, a obojica imaju ruke uzdignute u istoj pozi. U donja dva registra nalaze se po tri muškarca koji prema odjeći koju nose pripadaju eliti, a pogledi i jedna ruka svakog lika podignute su prema gore. U gornjem registru muškarci nose toge, a u donjem nose dalmatiku ili *paneulu* (pončo). U svakom registru lijevi lik gleda u anđela, dok druga dvojica gledaju prema muškarcu.

Tumačenja ovog prikaza su različita. Neki autori smatrali su da predstavlja „kršćansko Rimsko Carstvo“.¹⁴⁷ Da na prikazu nema anđela prizor bi se mogao protumačiti kao epifanija vladara kojemu na ulazu u grad kliče stanovnici.¹⁴⁸ Jedno od tumačenja bilo je da je prizor alegorija Carstva koje predvodi car pod božanskim vodstvom koje predstavlja anđeo, zajedno sa senatom i narodom. No to je odbačeno jer se ne uklapa u druge prizore koji su svi biblijski, a ne alegorijski.¹⁴⁹ Prizor s vladarom, anđelom i narodom koji kliče mogao bi se protumačiti kao

---

¹⁴⁵ Isto, str. 285.

¹⁴⁶ Isto.

¹⁴⁷ Ernst H. Kantorowicz, „The "King's Advent": And The Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina“, u: *The Art Bulletin*, 26, 1944., str. 222.

¹⁴⁸ Isto.

¹⁴⁹ Isto.

„advent“ odnosno prizor ulaska u grad inspiriran zadnjom knjigom Staroga zavjeta, proroka Malahije.¹⁵⁰ U njoj najavljen je ponovni Gospodinov dolazak kojemu će prethoditi anđeo koji će mu pripremiti put. Prizor na vratnicama odgovara ovom opisu jer se muškarac i anđeo nalaze u hramu koji se i spominje u Bibliji, a u njih gleda narod koji iščekuje Kristov ponovni dolazak.

Ipak, osim ovog objašnjenja u novijoj literaturi javilo se još jedno. Najuvjerljivija identifikacija muškog lika s panela je ona utemeljitelja crkve Petra Ilirca (Illyrian).¹⁵¹ Ta identifikacija postaje uvjerljiva kada se u obzir uzme mozaični natpis u unutrašnjosti crkve iznad ulaznih vrata. Mozaični natpis u unutrašnjosti crkve hvali Petra kao zaslužnog za ono što danas vidimo na tom mjestu.¹⁵² Tada su rimski biskupi sponzorirali izgradnju crkava, ali financirali su ih elitni donatori.¹⁵³ Prema natpisu, Petar je financirao izgradnju crkve sv. Sabine i može ga se povezati s misterioznim prikazom na vratnicama. Anđeo tada nije problematičan jer on predstavlja Petrovu nadu za buduće spasenje najavljeno u natpisu, a scenu postavlja u granični prostor između zemaljskog i nebeskog.¹⁵⁴ Drugim riječima, Petrova težnja za spasenjem izražena u natpisu unaprijed je ostvarena na panelu. Jedina zamjerka identificiranju lika kao povijesne osobe je ta da su svi drugi paneli povezani s biblijskim ili apokrifnim događajima.¹⁵⁵ Anđeo tu smješta ovu suvremenu rimsku scenu u vječni kontekst jer stajući uz anđela Petar je smješten u rang biblijskih heroja prikazanih na ostalim panelima.¹⁵⁶

Tema i kompozicija panela usporediva je s konzularnim diptisima (sl. 17) tog vremena koji su iskazivali status i građanska dobročinstva prikazanog konzula.¹⁵⁷ Ipak, na njima nema anđela

---

¹⁵⁰ Isto, str. 223; „Evo šaljem glasnika da put preda mnogom pripravi. I doći će iznenada u hram svoj Gospod koga vi tražite i anđeo Saveza koga žudite. Evo ga, dolazi već – govori Jahve nad vojskama.“ (Mal 3, 1).

¹⁵¹ Allyson Everingham Sheckler, Mary Joan Winn Leith, „The Santa Sabina Acclamation Panel Once Again: Reading from The Inside Out“, u: *Notes in the History of Art*, 35, 2016., str. 272.

¹⁵² Culmen apostolicum cum Caelestinus haberet // primus et in toto fulgeret episcopus orbe // haec quae miraris fundavit presbyter urbis // Illyrica de gente Petrus vir nomine tanto // dignus ab exortu Christi nutritus in aula // pauperibus locuples sibi pauper qui bona vitae // praesentis fugiens meruit sperare futuram.

When Celestine held the highest apostolic throne and shone forth gloriously as the foremost bishop of the whole world, Peter, a presbyter of the city, Illyrian by birth, and worthy of that great name, brought into being these things that you look at with wonder. Nourished from birth in the household of Christ, wealthy to the poor, a pauper to himself, fleeing the good things of the present life, he deservedly hopes for the life to come; prema Allyson Everingham Sheckler, Mary Joan Winn Leith, „The Santa Sabina“, 2016., str. 276, 280.

¹⁵³ Allyson Everingham Sheckler, Mary Joan Winn Leith, „The Santa Sabina“, 2016., str.276.

¹⁵⁴ Isto.

¹⁵⁵ Isto.

¹⁵⁶ Isto.

¹⁵⁷ Isto, str. 274. Više o konzularnim diptisima vidi u: Alan Cameron, „The Origin, Context and Function of Consular Diptychs“, u: *The Journal of Roman Studies*, 103, 2013 str. 174-207.

pa prikaz na panelu ne može biti takvog karaktera. Nadalje, prikaz je bio tumačen kao scena temeljena na zapisima proroka Malahije i Zaharije kao i da je muškarac na njima Abraham, David, Solomon, apostol Petar ili Krist kao kralj.¹⁵⁸ Likovi nemaju aureolu te nose svakodnevnu rimsku odjeću pa je najizglednije da je muškarac Petar Ilirac.

Petrov status u javnom životu na panelu naglašavaju zavjese koje funkcioniraju kao formalni izraz ceremonije i to je motiv koji se javlja na konzularnim diptisima te vizualno i prostorno odvađa počašćenu osobu od ostalih smrtnika.¹⁵⁹ Kompozicija panela vizualno se igra s konceptom svetog prostora. Anđeo se spustio s nebesa da ga ljudi mogu vidjeti isto kao što Petar izlazi iz odvojenosti iza zavjesa prema mnoštvu. Istovremeno, stup između dvojice likova odvađa božanski lik od Petra. Ljudsko i božansko ujedinjuje se kako bi Petrovu aklamaciju uzdigli izvan određenog vremena i prostora.¹⁶⁰

Petrov čin dobročinstva manifestira se na vanjskoj strani crkve na panelu i iznutra na mozaičnom natpisu. Na prikazu to odobrava narod (muškarci) koji uzdižu ruke slično kao na konzularnim diptisima. Već postojeći model ovdje je prilagođen za nešto drugačiji kontekst. Petrova nagrada, obećanje spasenja, pojavljuje se na vratima gdje prisutnost anđela garantira spasenje kojemu se nada na unutrašnjem natpisu.¹⁶¹

3.5. Prikazi u crkvi Santa Maria Maggiore u Rimu

Crkva Santa Maria Maggiore izgrađena je za pape Siksta III., a njezini mozaici predstavljaju najstariji program mozaične dekoracije u kršćanskoj crkvi.¹⁶² U glavnom brodu od originalnih 42 prikaza danas je sačuvano njih 27 na kojima su prikazane starozavjetne teme dok se na trijumfalnom luku nalazi kristološki ciklus. Mnoge prikaze u brodu teško je jasno identificirati jer predstavljaju manje poznate biblijske priče.¹⁶³ Prikazi u brodu temelje se na starozavjetnim pričama dok za prikaze na trijumfalnom luku podlogu treba tražiti u apokrifnim evanđeljima.¹⁶⁴

---

¹⁵⁸ Allyson Everingham Sheckler, Mary Joan Winn Leith, „The Santa Sabina“, 2016., str.274.

¹⁵⁹ Isto.

¹⁶⁰ Isto.

¹⁶¹ Isto, str. 278.

¹⁶² Margaret R. Miles, „Santa Maria Maggiore's Fifth-Century Mosaics: Triumphal Christianity and the Jews“, u: *The Harvard Theological Review*, 86, 1993., str. 155 .

¹⁶³ Miles, „Santa Maria Maggiore“, str. 159.

¹⁶⁴ Suzanne Spain, „The Promised Blessing": The Iconography of the Mosaics of S. Maria Maggiore“, u: *The Art Bulletin*, 61, 1979., str. 519.

Na trijumfalnom luku (sl. 18) nalazi se najraniji prikaz Marije kao kraljice, ali neki autori smatraju da to ne može biti Marija.¹⁶⁵

Jedan od prikaza u brodu je onaj Abrahamova gostoprimstva u kojoj Abrahama i Saru posjećuju tri anđela (sl. 19).¹⁶⁶ Oni su u knjizi Postanka opisani kao ljudi, bez posebnih naznaka da su anđeli. Također, ponašali su se poput ljudi, oprali su noge i jeli hranu koju je Abraham priredio. Tri anđela koja su se ukazala Abrahamu različito su tumačena: kao tri anđela, kao Krist i dva anđela ili kao Sveto Trojstvo.¹⁶⁷ Shodno tome različito su i vizualno prikazani. Kao tri anđela prikazani su na već spomenutom prikazu u katakombama gdje su prikazani kao mladići. Na mozaiku u Santa Maria Maggiore srednji anđeo pojavljuje se u prozirnoj mandorli koja djelomično preklapa dva bočna anđela. Svaki od njih ima svoju aureolu oko glave, ali nemaju krila. Srednji anđeo stoji na plamenom oblaku i ima jednu ruku dignutu u gesti govora dok druga dvojica koračaju po zemlji. Ističući jednog lika kao posebnijeg i moćnijeg nudi nam se kristološko tumačenje prizora.¹⁶⁸ U donjem dijelu prikaza vidimo Saru kako priprema hranu te Abrahama koji ju na stol donosi trojici anđela. Tu su prikazani na zlatnoj podlozi čime se naglašava njihovo nebesko podrijetlo. Također, sva trojica imaju aureolu i nemaju krila, ali niti jedan nije posebno istaknut.

Prikazi na trijumfalnom luku podijeljeni su u tri horizontalna registra. Prizori su s lijeve strane su: Navještenje, ispod njega Poklonstvo mudraca i Pokolj nevinih (sl. 20), a na desnoj strani: Prikazanje u hramu i Josipov drugi san, ispod je prikaz Egipćana iz Sotinena te Herod s mudracima (sl. 21). Na dnu se nalazi prikaz grada Jeruzalema s lijeve i Betlehema s desne strane te po šest ovaca koje gledaju u grad koje predstavljaju apostole.

O Kristovom rođenju pišu evanđelisti Matej i Luka. Matej ne spominje navještenje Mariji, ali spominje anđela koji je došao Josipu u snu i obavijestio ga da je dijete koje će dobiti uistinu začeto po Duhu Svetom.¹⁶⁹ Luka s druge strane opisuje navještenje Mariji, ali ne i Josipu.¹⁷⁰ Na luku prikazana su oba navještenja iako nisu zajedno zabilježena ni u jednom evanđelju niti se to dogodilo istovremeno. U sceni Navještenja Marija je prikazana u zlatnoj kraljevskoj odjeći

---

¹⁶⁵ Spain smatra da je pogrešno shvaćanje prikaza žene u kraljevskoj odjeći kao prikaza Marije jer prizore ne treba tumačiti kao scene iz Kristova života već scene iz života Abrahama i Sare što bi značilo da je ta žena zapravo Sara, a Marija je prikazana u tamnoj odjeći, vidi u: Suzanne Spain, "The Promised Blessing", 1979., str. 530-540.

¹⁶⁶ Vidi u: Post 18, 1-15.

¹⁶⁷ Glenn Peers, *Subtle Bodies*, 2001., str. 36.

¹⁶⁸ Glenn Peers, *Subtle Bodies*, 2001., str. 37; Jean Paul Richter, A. Cameron Taylor, *The Golden Age of Classic Christian Art*, London: Duckworth and. Co., 1904., str. 69

¹⁶⁹ Vidi u: Mt 1, 18-25.

¹⁷⁰ Vidi u: Lk 1, 26-38.

kako sjedi, iznad nje nalaze se bijela golubica i anđeo u letu. U pozadini nalazi se građevina, a uz Mariju stoje još tri anđela. Desno je prikazan Josip u kratkoj tunici ispred građevine kojemu prilaze dva anđela. Svi anđeli imaju aureolu i krila te desnu ruku dignutu u znaku pozdrava ili blagoslova. Anđeo koji leti u istoj je pozi kao Viktorije i anđeli na sarkofazima koji nose medaljone, vijence ili portrete pokojnika. Detalje o Kristovu rođenju saznajemo u apokrifnom evanđelju po Ivanu te u Jakovljevu protoevanđelju.¹⁷¹ Kraljevi i carevi uvijek su prikazani s pratnjom, a anđeli se ovdje mogu protumačiti kao vidljiv izraz Marijinog dostojanstva.¹⁷² Četiri anđela koji su prikazani uz Mariju simbol su cjeline i predstavljaju sav anđeoski svijet i cijeli nepoznati svijet nadzemaljskog života.¹⁷³ Anđeli oko Marije su nebeski svjedoci i izraz nadzemaljske moći, oni su na Zemlji vidljivi predstavnici Božjeg carstva.¹⁷⁴ Njihova prisutnost svjedoči o transcendentalnom karakteru događaja kojemu su oni sudionici puni strahopoštovanja.¹⁷⁵

U sceni Poklonstva mudraca prikazan je Krist kao dijete na tronu s aureolom, uz njega nalaze se dva ženska lika, jedan odjeven u zlatnu kraljevsku odjeću, drugi u tamnom ogrtaču sa svitkom u rukama za koju neki smatraju da je personifikacija Crkve.¹⁷⁶ Iza Krista nalaze se simetrično postavljena četiri anđela, po dva sa svake strane i zvijezda između njih. Anđeli imaju jednu ruku uzdignutu u ekspresivnoj gesti, svjedoče Kristovom dostojanstvu kojemu se mudraci klanjanju i izražavaju vjernost.¹⁷⁷ Anđeli imaju aureole, krajnji lijevi i desni anđeo imaju jedno krilo, a dvojica u sredini ih nemaju. Ovakav prikaz Poklonstva razlikuje se od dotadašnjih prikaza na freskama, mozaicima, reljefima sarkofaga i bjelokosti jer je Krist prikazan kako sjedi sam, a ne u Marijinom krilu.¹⁷⁸ Lik s lijeve strane je Djevica Navještenja koja ovdje predstavlja Madonu.¹⁷⁹ Ovaj događaj opisuje se u evanđelju po Mateju te u Pseudo-Matejevom evanđelju iako se niti u jednom ne spominju anđeli.¹⁸⁰

---

¹⁷¹ U Jakovljevom protoevanđelju navodi se da je Marija išla po vodu kada ju je anđeo pozdravio što ju je uplašilo pa je otišla u kuću presti grimiznu vunu, koja je ovdje prikazana sa strane uz Mariju, vidi u: Jean Paul Richter, A. Cameron Taylor, *The Golden Age*, 1904., str. 286.

¹⁷² Jean Paul Richter, A. Cameron Taylor, *The Golden Age*, 1904., str. 289-290.

¹⁷³ Isto, str. 290-291.

¹⁷⁴ Isto.

¹⁷⁵ Isto, str. 291.

¹⁷⁶ Jean Paul Richter, A. Cameron Taylor, *The Golden Age*, 1904., str. 336.

¹⁷⁷ Isto, str. 330.

¹⁷⁸ Isto, str. 333.

¹⁷⁹ Isto, str. 331.

¹⁸⁰ Vidi u: Mt 2, 1-12; Pseudo-Matej, 16 (<https://ccel.org/ccel/schaff/anf08/anf08.vii.v.xvii.html>, 24.8.2023.)

U sceni Prikazanja u hramu Marija odjevena u zlatnu odjeću drži Isusa, uz njih nalazi se Josip s proročicom Anom, a u susret im dolazi Šimun.¹⁸¹ Dva anđela nalaze se iza Marije s Isusom, a jedan uz Josipa i Anu. Svi anđeli prikazani su jednako kao i u drugim prizorima, s aureolom i krilima te uzdignutom jednom rukom. Desno od njih nalazi Šimun iza kojeg je skupina svećenika koji negoduju i ne žele priznati Isusa kao Spasitelja. Na desnom kraju prikaza nalazi se građevina ispred koje je prikazan Josipov drugi san u kojem ga anđeo upozorava da moraju pobjeći u Egipat.¹⁸²

Ispod toga nalazi se scena dolaska Svete obitelji u Egipat gdje ih dočekuje Afrodizije, upravitelj grada Sotinena, s vojskom i muškarcem golih prsa odjevenog poput filozofa u *exomis*.¹⁸³ U pratnji Isusa, Marije i Josipa su i četiri anđela. Svi likovi prikazani su u gesti govora s uzdignutom jednom rukom. Ovaj događaj ne spominje se u Bibliji tako da je jedini izvor evanđelje Pseudo-Mateja.¹⁸⁴

Na trijumfalnom luku u gornja dva registra prikazane su scene iz Kristova života u kojima su prisutni anđeli koji naglašavaju nebeski značaj tih scena u kojima je Krist naglašen kao Spasitelj i božanski kralj. S druge strane, u donjem registru prikazan je zemaljski kralj Herod i tu tim prizorima nema anđela.

4. POIMANJE ANĐELA I PREDSTAVE U BIZANTSKOJ UMJETNOSTI (4.-6. STOLJEĆE)

U bizantskom periodu likove anđela pronalazimo u scenama Novog i Starog zavjeta od kojih smo neke već imali prilike vidjeti. Anđeli se pojavljuju i u središnjim prikazima u crkvama u apsidi uz Krista ili Bogorodicu kojima često predstavljaju druge likove. Na njima prikazani su

---

¹⁸¹ Vidi u: Lk 2, 25-38. Ovu scenu Spain tumači kao zaruke Marije i Josipa gdje je anđeo u ulozi svećenika, a drugi anđeli prikazuju viziju u kojoj Sara drži Isusa, a u susret im dolazi Abraham, vidi u: Suzanne Spain, "The Promised Blessing", 1979., str. 535-536.

¹⁸² Vidi u: Mt 2, 13.

¹⁸³ Spain u svome članku iznosi tezu da izvor za ovu scenu nije bio Pseudo-Matej jer je scena smještena na otvorenom, ne u hramu, u tekstu se ne spominje goloprsi muškarac. Prikazi Afrodizija su rijetki u ranokršćanskoj i bizantskoj umjetnosti, prikaz se ne poklapa dovoljno točno s tekstom pseudo evanđelja, a i stav Crkve prema apokrifnim spisima u to vrijeme predstavljaju prepreku za interpretaciju ove scene kao susret Afrodizija i Svete obitelji, a pitanje je i koliko je to evanđelje tada bilo dostupno. Predlagano je da taj lik nije Afrodizije nego rimski car, primjerice Valentinijan III. ili August, vidi u: Suzanne Spain, "The Promised Blessing", 1979., str. 521-522.

¹⁸⁴ Pseudo-Matej, 24 (<https://ccel.org/ccel/schaff/anf08/anf08.vii.v.xxv.html>, 24.8.2023.).

kao pratnja isto kao što se na carskim prikazima u pratnji nalaze dvorski službenici i vojni generali. Pojavljuju se i arkandeli koji su imenovani, a ponekad su odjeveni u carsku odjeću.

4.1. Prikazi u crkvi San Vitale u Raveni i srodni primjeri

Crkvu San Vitale u Raveni posvetio je biskup Maksimijan 548. godine. Crkva se ističe bizantskom koncepcijom prostora te raskošnim ukrasom interijera, a posebno je poznata po mozaiku s prikazom cara Justinijana i carice Teodore na zidovima apside. Scene koje se nalaze na mozaicima slave euharistiju i zajednička tema im je prinošenje žrtve ili darova.¹⁸⁵ Na mozaicima možemo razlikovati dva stila, prvi koristi zlatnu pozadinu i staklene tesere dok drugi koristi zelenu pozadinu i kamene tesere za inkarnat.¹⁸⁶ Prvi stil koristi se u apsidi, na svodu svetišta te na vrhu luka između svetišta i ostatka crkve, a drugi se koristi na zidovima svetišta, nižim dijelovima luka te za glave Maksimijana i ljudi između njega i Justinijana.¹⁸⁷

Svetište je s ambulatorijem povezano prolazom s tri luka. U luneti iznad lukova s lijeve strane nalazi se prikaz Abrahamova gostoprimstva i Žrtvovanja Izaka (sl. 22). Tri anđela koja su posjetila Abrahama prikazani su kako sjede za stolom na kojem se nalaze tri kruha s ucrtanim križem. Anđeli su prikazani slično primjeru iz Santa Maria Maggiore, imaju zlatne aureole i nemaju krila. Iznad lunete nalaze se dva anđela u letu koji drže medaljon s križem koji je ukrašen dragim kamenjem. Takav prikaz nam je već poznat sa sarkofaga, kako kršćanskih tako i onih poganskih s prikazima Viktorija.

Sa suprotne, desne, strane svetišta na istom mjestu u luneti je prikaz Abela i Melkizedeka koje prepoznajemo prema upisanim imenima iznad njihovih glava (sl. 23). Iznad lunete ponavlja se prikaz letećih anđela s istim prikazom križa kao i na suprotnoj strani. Križevi koji se nalaze u medaljonima mogu se shvatiti kao prezentacija Krista, a ne samo križa na kojem je umro i koji simbolizira Kristovu pobjedu.¹⁸⁸ Na sličnu upotrebu križa nailazimo u apsidi crkve

---

¹⁸⁵ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late Antiquity*, New York: Cambridge University Press, 2010., str. 250.

¹⁸⁶ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 237.

¹⁸⁷ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 237. Neki autori smatraju da su dva stila dva modela prikazivanja jedan s naturalističkom pozadinom i likovima kao u prizorima sa starozavjetnim likovima dok je drugi više hijeratski, s formalnim pozama i zlatnom pozadinom za kršćanske prikaze u apsidi, vidi u: Giuseppe Bovini, *Ravenna*, New York: Abrams. 1973., str. 112. Ipak, vjerojatnije je da se to odnosi na dvije faze radova, prije 545. i između 546. i 549. između kojih je bio rat i epidemija kuge.

¹⁸⁸ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 268; André Grabar, *The golden age of Justinian. From Death of Theodosius to the Rise of Islam*, New York: Odyssey Press, 1967., str. 156.

Sant'Apollinare in Classe u kojoj je prikazana Tranfiguracija, a lik Krista nalazi se unutar križa.¹⁸⁹

U središtu križno-rebrastog svoda svetišta, unutar vijenca od lišća i plodova, nalazi se prikaz Jaganjca Božjeg (*Agnus Dei*) na plavoj pozadini sa zvijezdama. Vijenac podržavaju četiri anđela koji se nalaze unutar četiri trokutasta polja svoda koja su bogato ukrašena biljnim i životinjskim motivima (sl. 24). Krilati anđeli s aureolama stoje na globusima i dignutim rukama drže vijenac. Takav prikaz poznat je od ranije iz obližnje nadbiskupske kapele koja se nalazi unutar palače, a izgrađena je krajem 5. stoljeća u vrijeme biskupa Petra II.¹⁹⁰ Na svodu ove križne kapele prikazana su četiri anđela na zlatnoj pozadini koji drže medaljon s Kristovim monogramom (sl. 25). Između anđela nalaze se simboli četiri evanđelista, a anđeli kao da levitiraju iznad komada tla koje je postavljeno u kutove svoda.¹⁹¹

Na luku apsida po treći put ponavlja se motiv letećih anđela s medaljonom u čijem središtu je grčko slovo alfa (sl. 26). U apsidi prikazan je mladoliki Krist bez brade kako sjedi na globusu odjeven u purpurnu odjeću sa zlatnim trakama (sl. 27). U svojoj lijevoj ruci drži knjigu sa sedam pečata koja se spominje u knjizi Otkrivenja i koju može otvoriti samo Jaganjac Božji.¹⁹² U svojoj desnoj ruci drži zlatnu krunu optočenu dragim kamenjem koju pruža sv. Vitaliju. Uz Krista nalaze se dva anđela u bijeloj odjeći s dijademom i smeđim krilima koji u jednoj ruci drže zlatni dugački štapić, a drugom rukom Kristu predstavljaju sv. Vitalija i biskupa Eklezija. Zlatna pozadina upućuje na to da je scena smještena u izvanvremenski, nebeski prostor, a zelena livada s cvijećem upućuje nas da je to Rajski vrt, prostor vječnog blaženstva.¹⁹³

4.1.1. Eufrazijeva bazilika u Poreču

U apsidi Eufrazijeve bazilike u Poreču nalazi se prikaz sličan onome iz crkve San Vitale. Bazilika je dio jednog od najočuvanijih ranokršćanskih kompleksa tog perioda, kojeg je sredinom 6. stoljeća dao izgraditi biskup Eufrazije. Sačuvan je mozaični ukras apsida na kojoj je prikazana Bogorodica na prijestolju s Kristom u krilu (sl. 28). Prikaz je također smješten na livadu s cvijećem sa zlatnom pozadinom s crvenim i plavim oblacima. Bogorodica, odjevena u

---

¹⁸⁹ Više o crkvi Sant'Apollinare in Classe vidi u: Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str., 259-274; Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 163-175; John Beckwith, *Early Christian and Byzantine Art*, London: Penguin Books, 1979., str. 118-120.

¹⁹⁰ Gianfranco Bustacchini, *Ravenna: Mosaics, monuments and environment*, Ravenna: Cartolibreria Salbaroli, 1984., str. 58.

¹⁹¹ Gianfranco Bustacchini, *Ravenna: Mosaics*, 1984., str. 83-84; Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 58.

¹⁹² Otk 5, 1-7.

¹⁹³ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 134-136; Ivan Matejčić, *Eufrazijana - katedrala u Poreču*, Pula: Istarska županija – Regione Istriana, 2014., str. 157.

purpurnu odjeću, sjedi na ukrašenom zlatnom prijestolju. Uz nju nalaze se dva krilata anđela s dijamantom, aureolom i zlatnim štapovima u ruci. Oni Bogorodici predstavljaju mučenike i predstavnike porečke crkve među kojima je i biskup Eufrazije. Krist je prikazan sa zlatnom aureolom s križem i knjigom u jednoj ruci dok je druga dignuta u znak blagoslova.

S desne strane nalaze se tri nepoznata sveca koji imaju aureole s knjigom ili krunom u rukama, koji predstavljaju brojni svijet svetaca i blaženika na nebu.¹⁹⁴ S druge strane nalaze se tri lika od kojih samo jedan ima aureolu i u rukama drži krunu, a natpis kod njegove glave identificira ga kao mučenika sv. Maura. On ovdje ima ulogu zagovornika zemaljske crkve pred Marijom i Kristom.¹⁹⁵ Iza njega nalazi se biskup Eufrazije odjeven u purpurni plašt s modelom crkve koju je dao izgraditi u rukama. Naposljetku nalazi se đakon Klaudije s ukrašenom knjigom u rukama, a između njih dvojice nalazi se maleni lik također imenovan Eufrazije, sin đakona Klaudija, koji u rukama drži svijeće.¹⁹⁶

Osim u kaloti apside, anđeo je u Eufrazijevoj bazilici prikazan i u središnjem polju između prozora apside (sl. 29). To je arkandeo s nebeskom sferom u kojoj je blješteći zlatni križ.¹⁹⁷ Lik anđela nalazi se i u sceni Navještenja na zidu apside u kojoj je prikazan arkandeo Gabrijel koji prilazi Mariji koja prede purpurnu vunu ispred građevine (sl. 30). Kao što smo već ustanovili kod istog prizora u crkvi Santa Maria Maggiore, izvor za takav prikaz Marije su apokrifna evanđelja. Arkandeo je prikazan u pokretu s rukom u znaku obraćanja. Ima bijelu aureolu i zlatni dugački štap, a krila su mu u tonovima bijele, plave i smeđe boje.

4.1.2. San Michele in Africisco u Raveni

Prvi prikaz anđela u apsidi vjerojatno se nalazio u crkvi San Michele in Africisco u Raveni (sl. 31).¹⁹⁸ Mozaici crkve uklonjeni su sredinom 19. stoljeća i odneseni u Veneciju gdje je napravljena njihova reprodukcija koja je postavljena u današnji Bode Museum u Berlinu. Jedini originalni fragmenti su glave anđela, danas u Museo Provinciale u Torcellu, te Kristova glava, danas u Victoria and Albert Museum u Londonu.¹⁹⁹

---

¹⁹⁴ Ivan Matejčić, *Eufrazijana - katedrala*, 2014., str. 157.

¹⁹⁵ Isto, str. 159.

¹⁹⁶ Isto, str. 161.

¹⁹⁷ Isto, str. 169.

¹⁹⁸ Jean-Michel Spieser, „The Representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches“, u: *Gesta*, 37, 1998., str. 65.

¹⁹⁹ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 254.

Prizor je smješten na livadu s cvijećem i zlatnu pozadinu. U sredini stoji Krist kratke kose i bez brade, odjeven u purpurnu tuniku i *pallium* s otvorenom knjigom u rukama. U knjizi napisano je „Qui vidit me vidit et patrem: ego et pater unum sumus“ što je spoj dvije rečenice iz Ivanovog evanđelja.²⁰⁰ Krist ima zlatnu aureolu s križem optočenim draguljima, a u svojoj desnoj ruci drži procesijski štap u obliku križa koji je isto ukrašen dragim kamenjem. Uz njega nalaze se arkandeli koji su identificirani imenima iznad glava pa znamo da se radi o Mihaelu i Gabrijelu. U kosi imaju dijademu, odjeveni su u bijelu tuniku i *pallium*, imaju zlatni štap u ruci, dok im je druga dignuta u znak blagoslova ili pozdrava. Krila su im plavo crvene boje i imaju zlatnu aureolu s crvenim rubom. Lijevo i desno od luka apside bili su prikazani sv. Kuzma i Damjan. Iznad luka u sredini prikazan je bradati Krist na prijestolju s knjigom ukrašenom križem u krilu i rukom dignutom u znak blagoslova. Uz njega su dva arkandela s dugačkim zlatnim štapovima. Uz arkandela s lijeve strane nalaze se još četiri anđela s trubama, a s desne strane još ih je troje. Noge anđela djelomično su prekrivene crvenim i plavim oblacima.

Na ovom primjeru anđeli u apsidi su imenovani pa znamo da se radi o arkandelima Gabrijelu i Mihaelu. S obzirom na to da je ovo vjerojatno prvi prikaz anđela u apsidi možemo pretpostaviti da se i na drugim sličnim prikazima, s Kristom ili Bogorodicom u sredini, također nalaze arkandeli koji su tako postavljeni po uzoru na ovu crkvu.

Mnogi elementi ovog mozaika slični su drugim primjerima iz Ravene kao i Eufrazijevom bazilikom. Trijumfirajući Krist s knjigom u ruci i procesijskim križem već je viđen u nartekstu nadbiskupske kapele.²⁰¹ Anđeli koji flankiraju Krista slični su onima u crkvi Sant'Apollinare Nuovo i San Vitale gdje čine nebeski dvor.²⁰² Pejzaž u koji je prizor smješten također je sličan onome iz San Vitale kao i San't Apollinare in Classe Svetog Kuzmu i Damjana također pronalazimo u nadbiskupskoj kapeli, a Mihaela i Gabrijela u Sant'Apollinare in Classe.²⁰³

Zanimljive su okolnosti izgradnje crkve San Michele in Africisco. Financirao ju je bankar Julian, isti onaj koji je financirao izgradnju crkve San Vitale.²⁰⁴ Prema natpisu koji je zabilježio

---

²⁰⁰ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 253. U prijevodu: „Tko je vidio mene, vidio je mog Oca: ja i Otac smo jedno“. Ova rečenica nastala je spajanjem rečenica iz Iv 14, 9 (Nato će mu Isus: »Filipe, toliko sam vremena s vama i još me ne poznaš?« »Tko je vidio mene, vidio je i Oca. Kako ti onda kažeš: ‘Pokaži nam Oca?’) i Iv 10, 30 (Ja i Otac jedno smo.).

²⁰¹ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 254. U nadbiskupskoj kapeli prikazan je Krist na zlatnoj pozadini, odjeven kao ratnik-car koji gazi lava i zmiju. Jednom rukom drži dugački križ koji mu je naslonjen na rame, a u drugoj ima otvorenu knjigu s citatom iz Ivanovog evanđelja („Ego sum via, veritas et, vita“, u prijevodu: „Ja sam Put i Istina i Život“, Iv 14,6), vidi u: Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 192.

²⁰² Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 254.

²⁰³ Isto.

²⁰⁴ Isto, str. 220.

historiograf Agnellus crkva je posvećena 545. godine, ali se ne spominje koji ju je biskup posvetio jer Ravena nije imala biskupa u svibnju 545. godine.²⁰⁵ Crkva je izgrađena i posvećena na brzinu u znak zahvale arkandělu Mihaelu za zaštitu od kuge koja je pogodila Ravenu oko 543. godine.²⁰⁶

Arkanděo Mihael do sredine 6. stoljeća bio je prepoznat kao iscjeljujući svetac, a njegova svetišta u Phrygiji bila su poznata po čudima ozdravljenja.²⁰⁷ Od vremena Konstantina na području Konstantinopola posvećuje mu se mnogo crkava i svetišta. Štovanje Mihaela u Italiji se javlja krajem 5. stoljeća kada se gradi nekoliko crkava, a između njih i ova u Raveni. Osim Mihaela koji se štovao kao iscjelitelj i sv. Kuzma i Damjan bili su liječnici. Odabir tih likova za prikaz u crkvi sigurno je povezan s nevoljama koje su njezini graditelji prošli tijekom epidemije kuge. U knjizi Otkrivenja opisuje se Mihael koji predvodi vojsku anđela u borbi protiv zmaja koji je u 6. stoljeću bio metafora za kugu.²⁰⁸ Anđeli s trubama opisani su u knjizi Otkrivenja gdje truba šestog anđela pošalje kugu i pobije trećinu ljudi, a sedmi anđeo nagovijesti Posljednji sud.²⁰⁹ Stoga su prizori iz zadnje knjige Biblije prikladni za crkvu koja je podignuta nakon epidemije 543.-544. godine i koja je posvećena arkandělu Mihaelu.²¹⁰

4.1.3. Sant'Apollinare in Classe u Raveni

Crkva Sant'Apollinare in Classe nosi ime prvog ravenkog biskupa Apolinarija iz 1. stoljeća, a posvetio ju je biskup Maksimijan 549. godine. Danas su sačuvani samo mozaici trijumfalnog luka i apside iako je crkva sigurno imala mozaike i na zidovima broda.²¹¹ Mozaik kalote apside nastao je u 6. stoljeću dok su oni na trijumfalnom luku nastali ili su obnovljeni između 7. i 12. stoljeća.²¹²

Anđeli se nalaze u donjem dijelu trijumfalnog luka, u razini prozora apside (sl. 32). Prema nekim autorima nastali su sredinom 6. stoljeća, a neki smatraju da su nastali krajem 6. ili

---

²⁰⁵ Isto, str. 252. Andreas Agnellus živio je u 9. stoljeću i bio je historiograf koji je zabilježio ranu povijest Ravene, a iz njegovih zapisa doznajemo puno o građevinama koje više ne postoje. Napisao je knjigu biografija ravenkih biskupa *Liber pontificalis ecclesiae Ravennatis* (Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 5-8).

²⁰⁶ Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 252.

²⁰⁷ Isto.

²⁰⁸ Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 254. U Otk 12,7-9 Mihael i anđeli bore se protiv zmaja koji se naziva i zmijom te Đavlom i Sotonom i koji naposljetku biva pobijeđen kao i njegovi anđeli.

²⁰⁹ Sedam anđela s trubama opisuju se u knjizi Otkrivenja u poglavljima 8-10.

²¹⁰ Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 254.

²¹¹ Isto, str. 265.

²¹² Isto, str. 266.

početkom 7. stoljeća.²¹³ S lijeve strane nalazi se arkandĕo Mihael (sl. 33), a s desne Gabrijel (sl. 34). Anđeli koje smo do sada imali prilike vidjeti bili su odjeveni u civilnu, bijelu odjeću.²¹⁴ Ovdje su arkandĕli prikazani u carskoj odjeći kako stoje na carskom podiju. Odjeveni su u purpurnu hlמידu ukrašenu zlatnim *tablionom* i učvršćenu bisernom kopčom, a na nogama nose crvene cipele s biserima.²¹⁵ Arkandĕli u jednoj ruci drže labarum koji umjesto Kristovog monograma ima grčki natpis „*agios, agios, agios*“ što je aluzija na proročko viđenje Izaije i iz knjige Postanka u kojoj anđeli neprestano slave Gospodina.²¹⁶ Arkandĕli su ovdje postavljeni kao čuvari Rajskog vrta prikazanog u apsidi i Transfiguracije koja je u njemu prikazana.²¹⁷

Anđeli odjeveni u carsko ruho nikad se ne pojavljuju u narativnim scenama.²¹⁸ Mihael se Jošui ukazao u vojničkoj odjeći,²¹⁹ a Gabrijel je u Navještenju odjeven u civilnu odjeću.²²⁰ Severus, antiohijski patrijarh, smatrao je da se anđeli ne bi trebali prikazivati u carskoj odjeći jer to ima poganske korijene i takvo prikazivanje anđela smatra idolatrijom.²²¹ Ovakav fizički izgled anđela povezuje se s prikazima vojne elite i carevih osobnih tjelohranitelja.²²²

4.2. Prikazi u crkvi Sant'Apollinare Nuovo u Raveni

Crkva Sant'Apollinare Nuovo prvotno je bila arijanska crkva posvećena Kristu Iskupitelju koju je osnovao kralj Teodorik.²²³ To saznajemo iz natpisa iznad prozora apsida prema kojem možemo zaključiti da je crkva dovršena prije Teodorikove smrti 526. godine.²²⁴ Nalazila se blizu palače pa je vjerojatno služila za dvorske ceremonije. To bi objasnilo opsežan i raskošan mozaični ukras uzduž bočnih zidova glavnog broda koji su se nekada nalazili i na ulaznom zidu i u apsidi. Crkva je u Justinijanovo vrijeme vraćena katolicima i preimenovana u sv. Martin iz Toursa da bi se u 9. stoljeću preimenovala u sadašnje ime nakon premještanja relikvija iz

---

²¹³ Vidi u: Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 266; John Kenfield, „Heaven’s Exarchs: Observations on Early Byzantine Archangels“, u: *KOINE: Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway*, (ur.) Derek B. Counts, Anthony S. Tuck, Oxford: Oxbow Books, 2009., str. 60.

²¹⁴ John Kenfield, „Heaven’s Exarchs“, 2009., str. 56.

²¹⁵ Hlamida ili paludamentum je dugi vojnički plašt, a tablion je zlatno izvezeni dekorativni pravokutnik.

²¹⁶ „Ta su četiri bića – u svakoga po šest krila – sve naokolo i iznutra puna očiju. Bez predaha dan i noć govore: »Svet! Svet! Svet Gospodin, Bog, Sveladar, Onaj koji bijaše i koji jest i koji dolazi!« (Otk 4,8).

I klicahu jedan drugome: »Svet! Svet! Svet Jahve nad vojskama! Puna je sva zemlja slave njegove!« (Iz 6, 3).

²¹⁷ Erich Dinkler, *Das Apsismosaik von S. Apollinare in Classe*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften Wiesbaden, 1964., str. 76.

²¹⁸ Cyril Mango, „St. Michael and Attis“, u: *Deltion tes Christianikes Archaiologikes Hetaireias ser. 4, 12*, 1986., str. 44.

²¹⁹ Vidi u: Jš 5, 13-15.

²²⁰ Isto.

²²¹ John Kenfield, „Heaven’s Exarchs“, 2009., str. 58.

²²² Više vidi u: John Kenfield, „Heaven’s Exarchs“, 2009., str. 54-63.

²²³ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 77.

²²⁴ Natpis glasi: *Theodoricus rex hanc ecclesiam a fundamenti sin nomine domini nostri Jesu Christi fecit*, u prijevodu: kralj Teodorik podigao je ovu crkvu iz temelja u ime našeg Gospodina Isusa Krista (Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 77).

opljačkane crkve Sant'Apollinare in Classe.²²⁵ Stoga se crkva i naziva „novim“ sv. Apolinarijem.

Crkva je jedina, uz Santa Maria Maggiore, sačuvala mozaični ukras broda i smatra se najvažnijim ikonografskim prikazom novozavjetnog ciklusa koji je preživio do danas.²²⁶ Do početka 6. stoljeća uspostavljen je dobro razvijeni repertoar scena iz Kristova života iako nijedna sačuvana grupa nije opširnija od ove u crkvi.²²⁷ Razlike između prikaza na zidovima pripisuju se radu dvojice umjetnika.²²⁸ Na prikazima čuda i parabola, koji su vjerojatno raniji, Krist je mladolik bez brade, a prikazuju se samo osnovni i nužni likovi u smirenim i suzdržanim pozama i gestama. Na prikazima Muke nalazi se zreli, bradati Krist uz mnogo likova koji su grupirani što pridonosi dinamičnosti i dramatičnosti prikaza.²²⁹ Niti jedan drugi narativni ciklus ne prikazuje dva različita tipa Krista.²³⁰ Poblizha analiza stila i tehnike mozaika pokazala je da su postavljeni u dvije faze, što odgovara opisima Agnellusa koji je zabilježio da je crkva sagrađena u vrijeme Teodorika i dekorirana u vrijeme ponovnog posvećenja.²³¹ Na prikazima sjeverne strane korištene su mramorne tesere za inkarnat, a staklene za ostatak kompozicije dok su na južnom upotrebljavane samo staklene tesere.²³²

Mozaici su podijeljeni u tri registra (sl. 35). Gornji registar sastoji od polja s prikazima iz Kristova života koja se izmjenjuju s poljima s ornamentalnim motivima. Na svakoj strani nalazi se po 13 scena s prikazima iz Kristova života. Na sjevernom zidu prikazane su scene čuda i parabola dok je na južnom zidu ciklus Muke Kristove te određeni događaji nakon Raspeća. Iznad muških likova iz donje zone prikazane su školjkaste kupole s ukrašenom krunom u sredini te dvije golubice koje gledaju u zlatni križ. Prizori iz Kristova života smješteni su na zlatnu pozadinu. U većini prizora likovi stoje na uskoj traci zemlje, a u nekim scenama nalazi se namještaj, arhitektura ili kompleksniji pejzaž. U odnosu na druga dva registra ovi prikazi su najmanji. Na njima se nalazi minimum detalja, tek ono što je potrebno da se promatraču omogući prepoznavanje biblijske scene koja je prikazana.²³³

---

²²⁵ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 77.

²²⁶ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 152; Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 78.

²²⁷ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 155-156. Novozavjetne cikluse pronalazimo na nekim sarkofazima, u katakombnom slikarstvu, na hodočasničkim bočicama, vratnicama sv. Sabine, koricama evanđelistara i slično.

²²⁸ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 78.

²²⁹ Isto.

²³⁰ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 154.

²³¹ Isto, str. 152-153, 156.

²³² Isto, str. 156.

²³³ André Grabar, *Christian Iconography: A Study of Its Origins*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980., str.100; Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 153.

Među prikazima kristološkog ciklusa dva puta nailazimo na anđele. Anđeo je prikazan u sceni dvije Marije na grobu u bijeloj odjeći kako sjedi na kamenu ispred kružne grobnice (sl. 36).²³⁴ Jednom rukom blagoslivlja žene, a u drugoj drži dugački štap dok žene iskazuju čuđenje kada shvate da je grobnica prazna jer je Krist uskrsnuo.

Drugi prikaz na kojem se nalaze anđeli je scena iz prispodobe iz Matejeva evanđelja.²³⁵ Krist je prikazan kako sjedi na kamenu s desnom rukom ispruženom prema ovcama s njegove desne strane dok se s druge strane nalaze tri koze (sl. 37). Uz njega nalaze se dva anđela, onaj s njegove desne strane je crvene boje, a s lijeve strane je plavi anđeo. Krist je prikazan kao pastir i sudac koji odvaja ovce od jaraca, odnosno vjernike od nevjernika, stavljajući ovce sebi zdesna, a jarce slijeva. To se odnosi na Posljednji sud kada će Krist doći sa svojim anđelima i odvojiti će ljude, dobro od zla, kao što pastir odvaja životinje. Ovce (pravednike) će prihvatiti k sebi u Kraljevstvo i život vječni, a jarce (proklete) će otjerati u vječni oganj i muku. U skladu s time ispred crvenog anđela nalaze se ovca, a ispred plavog jarci. Crveni anđeo, boje svjetlosti i vatre, simbolizira dobro, a plavi anđeo, boje noći i tame, simbolizira zlo.²³⁶

U srednjem registru između prozora prikazana su 32 sveca odjevena u bijele tunike s bijelim ogrtačem na kojima su izvezena slova (*gammadia*). Stoje na zelenim kvadratima sa zlatnom pozadinom, u rukama nose crvene knjige ili svitke i imaju srebrne aureole. Moguće je da su to proroci, evanđelisti i patrijarsi, a neki autori smatraju da likovi predstavljaju nebeski dvor koji okružuje Krista i Djevicu na prijestoljima.²³⁷

U donjem registru nalazi se prikaz cijelom dužinom broda koji kreće od zapada.²³⁸ Na sjevernom zidu (lijevom) na početku nalazi se grad Classe, a na južnom Ravenna. Iz gradova hoda procesija od 22 svetica na sjevernom zid, koje predvode tri mudraca, prema Mariji na prijestolju s Djetetom, a na južnom procesija od 26 svetaca i mučenika koji s krunama u rukama hodaju prema Kristu na prijestolju. Likovi su međusobno odijeljeni palmama, a prikazani su jednolično u istim pozama, ekspresijama i odjeći s tek minimalnim razlikama u frizurama ili nagibu glave. Likovi su identificirani imenima napisanima iznad glava. Jedna od teorija je da ovi likovi predstavljaju nebeski dvor koji okružuje Krista.²³⁹

---

²³⁴ Žene na grobu spominju se u Mt 28, 1-10 i Mk 16, 1-8 dok se u druga dva evanđelja spominju samo apostoli koji su pohitali na Kristov grob.

²³⁵ Vidi u: Mt 25, 31-46.

²³⁶ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 85.

²³⁷ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 158.

²³⁸ Isto, str. 152.

²³⁹ Isto, str. 171.

Procesija svetica kreće iz grada Classe i ide prema Mariji na prijestolju s Djetetom koja je prikazana kao Theotokos (sl. 38). Odjevena je u purpurni ogrtač koji prekriva glavu (*maphorion*) i sjedi na prijestolju optočenom dragim kamenjem i crvenim jastukom. U krilu joj je dijete Isus u bijeloj odjeći sa zlatnom aureolom s križem. Uz njih prikazana su četiri anđela, po dva sa svake strane, u bijeloj odjeći s plavim aureolama i smeđim krilima. U prekrivenim lijevim rukama drže dugačke štapove kakve bi držali *hostiarii* ili *silentarii*, dvorski službenici koji su flankirali vladara u carskim ceremonijama.²⁴⁰ Ispred Marije nalaze se tri mudraca koji predvode procesiju, a jedan od anđela ih predstavlja Mariji.

Na suprotnoj strani sveci hodaju prema Kristu na prijestolju koji je prikazan s bradom, kao i u scenama iz Muke (sl. 39). Na izvornom mozaiku u ruci je držao knjigu, a na današnjem prikazu drži žezlo, što je pogreška restauratora 19. stoljeća jer poznato je da je u originalu držao otvorenu knjigu s riječima: EGO SVUM REX GLORIAE.²⁴¹

Krist je također prikazan flankiran s po dva anđela sa svake strane koji drže glasnički štap u ruci koji obilježava njihovu funkciju.²⁴² Krist sjedi na bogato ukrašenom prijestolju i odjeven je u purpurnu odjeću sa zlatnim trakama (*clavi*) i aureolom s upisanim križem.

4.3. Maksimijanova katedra

Iznimno značajan predmet izrađen od bjelokosti koji je preživio iz bizantske Ravene je katedra nadbiskupa Maksimijana (545.-553.). To je ujedno i jedini takav sačuvani primjerak s kršćanskim temama. Katedra je tipičnog kasnoantičkog oblika velike stolice s visokim zakrivljenim naslonom, polukružnim sjedalom i naslonima za ruke (sl. 40).²⁴³ Rasprave o provenijenciji ovog djela i dalje traju. Neki autori tvrde u Aleksandriji ili Antiohiji, drugi u Konstantinopolu, treći u Raveni iako je to najmanje vjerojatno.²⁴⁴ Neki elementi (ornamentalni okviri) slični su koptskim i sirijskim djelima dok je stil i izvedba scena i likova slična bjelokostima iz Konstantinopola i istočnog Mediterana stoga neki autori pretpostavljaju da je tron proizveden u prijestolnici (možda ga je naručio Justinijan) ili u Egiptu.²⁴⁵ Također, moguće

---

²⁴⁰ Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 160.

²⁴¹ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 100; Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 158.

²⁴² Isto, str. 98.

²⁴³ Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 214.

²⁴⁴ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 202. O aleksandrijskom podrijetlu katedre vidi u: Earl Baldwin Smith, „The Alexandrian Origin of the Chair of Maximianus“, u: *American Journal of Archaeology*, 21, 1917., str. 22-37.

²⁴⁵ Deborah Maukopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 218.

je da je postojala radionica u Raveni koja je koristila bliskoistočne modele i zaposlila orijentalne umjetnike.²⁴⁶

Reljefi nisu nastali od ruke jednog umjetnika jer su uočena četiri različita stila.²⁴⁷ Jedan je izveo Ivana Krstitelja i evanđeliste, drugi je izveo poprilično plošne scene na prednjoj i stražnjoj strani naslona. Treći je visoko talentiran i ima osjećaj za plastični reljef i napravio je 10 ploča sa scenama iz Josipovog života dok je četvrti napravio ornamentalne trake s efektom *chiaroscuro*.²⁴⁸

Katedra je izvana i iznutra prekrivena izrezbarenim bjelokosnim pločama koje su uokvirene bogato ukrašenim rubovima s biljnim i životinjskim motivima. Na katedri se nalazilo 39 bjelokosnih ploča sa scenama iz Starog i Novog zavjeta koje su pričvršćene za drveni okvir. Do danas 12 ploča je izgubljeno, ali prema starijim crtežima poznato je što je na nekima od njih bilo prikazano.²⁴⁹ Na obje strane naslona nalaze se scene iz Kristova djetinjstva i njegova čuda. Na naslonima za ruke nalazi se po pet scena iz starozavjetne priče o Josipovom životu koji je nagovijestio Isusov život.²⁵⁰ Na prednjem dijelu ispod sjedišta nalazi se pet panela s prikazima likova u nišama. U sredini je Ivan Krstitelj koji drži pashalno janje, simbol iskupljenja.²⁵¹ Sa svake strane su po dva evanđelista koji nisu pojedinačno identificirani, a odjeveni su u tunike i ogrtače i drže knjige. Iznad lika Ivana Krstitelja nalazi se Maksimijanov monogram. On je 550. godine imenovan nadbiskupom pa prema monogramu i toj godini zaključuje se da je katedra izrađena prije nego je postao nadbiskup, dakle između 546. i 550. (monogram se čita kao MAXIMIANVS EPISCOVS).²⁵²

S naslona nedostaje 9 panela od kojih su 3 bili izrezbareni s obje strane. Prema crtežima i epigrafima poznato je koje su se scene na njima nalazile: Pohodjenje Blažene Djevice Marije, Poklonstvo mudraca, Bijeg u Egipat i Svadba u Kani.²⁵³ Neke scene prikazuju se na dvije ploče dok su na nekim pločama prikazane dvije scene. Prednjoj strana naslona nedostaju tri panela. Tu su prikazane scene iz Novog zavjeta i apokrifnih evanđelja (Navještenje, trajno djevičanstvo

---

²⁴⁶ André Grabar, *The golden age*, 1967., str. 289; Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 218.

²⁴⁷ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 202.

²⁴⁸ Isto, str. 202.

²⁴⁹ Deborah Mauskopf Deliyannis, *Ravenna in Late*, 2010., str. 215.

²⁵⁰ André Grabar, *The golden age*, 1967., str. 289.

²⁵¹ Isto, str. 289.

²⁵² Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 201.

²⁵³ Isto, 1973., str. 202.

Djevice Marije, Josipov san, put u Betlehem, Rođenje i Madona na prijestolju s Djetetom).²⁵⁴ Na stražnjoj strani je 16 odjeljaka razdijeljenih ornamentalnim trakama od kojih 7 ima reljefne prikaze (Krštenje, ulazak u Jeruzalem, čudo umnažanja kruha i ribe, čudo pretvorbe vode u vino u Kani, izlječenje slijepoga i Samaritanka na bunaru).²⁵⁵

Među prikazima iz Josipovog života nalazi se jedan na kojem se nalazi krilati lik. To je scena faraonovog sna u kojem sanja 7 debelih i 7 mršavih krava koje simboliziraju 7 plodnih i 7 gladnih godina (sl. 41).²⁵⁶ Prikazan je faraon na krevetu te bradati krilati lik s bakljom u ruci iznad njega, a u pozadini je 14 krava. Ipak, ovdje se ne radi o anđelu već o alegorijskom prikazu duha spavanja i snova.²⁵⁷

Na prikazu Navještenja Marija sjedi na visokom prijestolju i prede vunu što je, kako smo već ustanovili, detalj iz apokrifnog Ivanovog protoevanđelja. Desna ruka dignuta je u znaku iznenađenja prema anđelu koji joj se obraća (sl. 42). Marija je uokvirena arhitekturom koja možda predstavlja hram u Jeruzalemu za koji je, prema apokrifnom evanđelju, tkala zastore.²⁵⁸ Moguće je da građevina predstavlja kršćansku crkvu čiji je Marija simbol.²⁵⁹

Slijedeći prikaz na kojem pronalazimo anđela je apokrifni događaj trajnog djevičanstva Djevice Marije (sl. 42). U Ivanovom protoevanđelju navodi se da svećenici u hramu nisu vjerovali u bezgrešno začeće pa su Mariju i Josipa podvrgnuli testu pijenja gorke vode prema kojem će se otkriti istina.²⁶⁰ Marija je prikazana u trenutku prinošenja posude s vodom ustima. Uz nju je anđeo, koji se ne spominje u izvorima, koji nadgleda događaj i čija poza ruke ponavlja Marijinu pozu savinute ruke. Lijevo je prikazan bradati lik sa štapom u pozi govora. Prema Ivanonu protoevanđelju to bi mogao biti svećenik Zaharija.²⁶¹ Neobičan dodatak anđela moguće je objasniti zbog Zaharijinim prisustvom. Anđeo gleda prema Zahariji i gestikulira prema njemu što se može protumačiti kao da Zaharija prima božanske upute od anđela. Božanska moć koju predstavlja anđeo ostvaruje se kroz autoritet svećenika.²⁶² Schiller pak u muškom liku

---

²⁵⁴ Bridget Wedoff, *Word and witness: a reevaluation of the function, form and imagery of the cathedra of Maximian*, diplomski rad, Dekalb, Illinois: Northern Illinois University, 2009., str. 45.

²⁵⁵ Isto, str. 63.

²⁵⁶ Vidi u: Post 41, 1-4.

²⁵⁷ Giuseppe Bovini, *Ravenna*, 1973., str. 205.

²⁵⁸ Bridget Wedoff, *Word and witness*, 2009., str. 48-49; Gertrude Schiller, *Iconography of Christian Art: Volume I, Christ's incarnation-Childhood-Baptism-Temptation-Transfiguration-Works and Miracles*. Greenwich, Connecticut: New York Graphic Society Ltd, 1971., str. 34.

²⁵⁹ Isto, 49.

²⁶⁰ Gertrude Schiller, *Iconography of Christian*, 1971., str. 56.

²⁶¹ Bridget Wedoff, *Word and witness*, 2009., str. 54.

²⁶² Isto.

prepoznaje Josipa, a anđeo nagleda ritual umjesto Zaharije.²⁶³ Muški lik izgleda isto kao Josip na drugim scenama na katedri pa je moguće da je prikazan i ovdje.

U Matejevu evanđelju opisuje se Josipova zabrinutost jer se zaručio s trudnom Marijom nakon čega mu se u snu ukazuje anđeo koji mu govori da uzme Mariju za ženu jer je dijete začeto po Duhu Svetom.²⁶⁴ Na jednom panelu prikazan je Josipov san i Put u Betlehem²⁶⁵ (sl. 43). U gornjem dijelu Josip je prikazan kako spava, a anđeo mu prilazi s lijeva i obraća mu se. U donjem dijelu trudna Marija sjedi na magarcu, a Josip ju podupire. Uz njih je anđeo koji drži uzde od magarca te ih prati i usmjerava na putu.

Prizor Poklonstva mudraca nalazio se na dvije ploče od kojih je sačuvana jedna (sl. 44). Na njoj je prikaz Marije na prijestolju s Djetetom, iza kojih se nalazi Josip, a ispred njih je anđeo sa štapom i uzdignutim rukom. Na drugoj ploči vjerojatno su se nalazila tri mudraca, a anđeo gleda prema njima i svojom gestom predstavlja ih Mariji i Djetetu.

U sceni Krštenja²⁶⁶ prikazan je nagi Krist kako stoji u vodi, a Ivan Krstitelj je položio jednu ruku na Kristovu glavu (sl. 45). U evanđeljima opisuje se da se u trenutku krštenja čuo glas s neba koji je potvrdio da je Isus sin Božji i Mesija što je bilo potvrđeno vidljivim znakom u obliku bijele golubice, Duha Svetog, koja se spustila s neba. Ivan Krstitelj izgleda jednako kao i na prikazu na prednjoj strani katedre. Iza Krista nalaze se dva anđela s prekrivenim rukama koji prisustvuju događaju slično kao što đakoni to rade i pomažu u liturgiji krštenja.²⁶⁷

5. ZAKLJUČAK

Ovaj rad dotaknuo je samo jedan dio široke i kompleksne tematike anđela. Kroz analizu različitih primjera anđeli su predstavljeni kao Božji glasnici i posrednici te njegovi zastupnici na zemlji čije prisustvo naglašava transcendentalnost prikaza. Pojam anđela koristili su mnogi narodi različitih religija kako bi izrazili slične ideje. Naziv anđeo nije se koristio samo za nebeska, onostrana bića nego i za ljude koji su obavljali funkciju glasnika. Najčešća uloga koju su anđeli imali bila je ona glasnika i zaštitnika. Utjecaji na oblikovanje pojma anđela su brojni.

---

²⁶³ Gertrude Schiller, *Iconography of Christian*, 1971., str. 57.

²⁶⁴ Vidi u: Mt 1, 18-25.

²⁶⁵ Vidi u: Lk 2, 1-5

²⁶⁶ Vidi u: Mt 3, 13-17; Mk 1, 9-11; Lk 3, 21; Iv 1, 26-36.

²⁶⁷ Bridget Wedoff, *Word and witness*, 2009., str. 69.

Bliskoistočne religije imale su slična bića onima opisanima u Bibliji, a njihov utjecaj prepoznamo i u hijerarhiji anđela kao i poimanju njihova izgleda i njihovog funkcioniranja u sklopu Božjeg nebeskog vijeća. Anđeli su Božji sluge i članovi njegovog nebeskog vijeća koje ga okružuje i koji vjerno izvršavaju njegove zapovijedi.

Anđeli se spominju i u Novom i u Starom zavjetu, a o njima u Bibliji najviše saznajemo iz proročkih vizija u kojima prvenstveno saznajemo detalje o kerubinima i serafinima. Anđeli se opisuju kao muškarci, a ne kao neka nadnaravna bića te ih stoga često drugi ne prepoznaju. Na prikazima anđeli se ne razlikuju od ljudi pa je teško raspoznati da su to anđeli ako ne znamo kontekst prikaza. S vremenom oni dobivaju krila i aureolu te se stvara slika anđela kakva nam je i danas poznata. Većina autora se slaže da je ikonografski model po kojem su anđeli oblikovani bila personifikacija Viktorije. To se očituje i na sarkofazima i mozaicima na kojima su anđeli prikazani u istoj pozi kao i Viktorije na ranijim primjerima.

Najranije prikaze anđela pronalazimo na freskama u katakombama, a nakon toga i na sarkofazima i rezbarenim bjelokosnim pločama. Pojavljuju se i na uporabnim predmetima kao što su uljane svjetiljke i srebrne bočice. Anđeli se nalaze i na mozaicima mnogih crkava na čijim mozaicima se često prikazuje kristološki ciklus. U njima anđeli su glasnici koji prenose Božju poruku, kao u Navještenju ili kada posjećuju Abrahama. Na prikazima u Santa Maria Maggiore anđeli se, kao pratnja, nalaze u svakoj sceni s Marijom i Kristom, čime se naglašava božanska prisutnost. Osim primjera čiji izvor je Biblija vidjeli smo i prikaz "Adventa" s vratnica crkve Santa Sabina u kojem prisutnost anđela označava nadu u spasenje i vječni život.

Od devet zborova anđela prikazuju se uglavnom anđeli i arkandeli koji izvršavaju Božje planove i naredbe i dolaze u kontakt s ljudima. Od ovdje navedenih primjera samo se na Uzašašću Rabulina evanđelistara nalaze krila s očima i kovitlajući kotači koji predstavljaju prijestolja.

Kao izvori su se osim kanonskih izvora koristili su i apokrifni spisi što se očituje po nekim detaljima (Marija koja prede vunu kada joj prilazi anđeo) ili po odabiru scena koje nisu uobičajene, primjerice dolazak Svete obitelji u Egipat u Santa Maria Maggiore ili trajno djevičanstvo Djevice Marije na Maksimijanovoj katedri. U kasnijem periodu, anđeli su pratnja Kristu i Bogorodici koji se smještaju u apsidu, a čiji prikaz nas podsjeća na prikaze cara u pratnji dvorskih službenika. Kompozicija takvih prikaza gotovo je ista i razlikuje se po likovima koji se na njima javljaju, što ovisi o lokalnom kontekstu izgradnje crkve.

IZVORI

Biblija, Kršćanska Sadašnjost, 2012., <https://biblija.ks.hr/>

Evangelje Pseudo-Mateja, <https://ccel.org/ccel/schaff/anf08/anf08.vii.v.i.html> (24.8.2023.)

POPIS LITERATURE

Alomia, Merling K., *Lesser Gods of the Ancient Near East and Some Comparisons with Heavenly Beings of the Old Testament*, doktorski rad, Berrien Springs, Michigan: Andrews university, Seventh-day Adventist Theological Seminary, 1987.

Badurina, Anđelko, *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Kršćanska sadašnjost, 1979.

Beckwith, John, *Early Christian and Byzantine Art*. London: Penguin Books, 1979.

Bonino, Serge-Thomas, *Angels and Demons. A Catholic Introduction*, (prev.) M. J. Miller, Washington D.C.: The Catholic University of America Press, 2016.

Bovini, Giuseppe, *Ravenna*. New York: Abrams, 1973.

Bubić, Vinka, "Kasnoantičke svjetiljke s ranokršćanskim prikazima iz Arheološkog muzeja u Splitu", u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, 2011., str. 227-308.

Bubić, Vinka, "Kasnoantičke svjetiljke iz Arheološkog muzeja u Splitu" u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, 2013., str. 117-178.

Bustacchini, Gianfranco, *Ravenna: Mosaics, monuments and environment*, Ravenna: Cartolibreria Salbaroli, 1984.

Cambi, Nenad, "Krist i njegova simbolika u likovnoj umjetnosti starokršćanskog perioda u Dalmaciji", u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku* LXX-LXXI, 1977., str. 57-106.

Cameron, Alan, "The Origin, Context and Function of Consular Diptychs", u: *The Journal of Roman Studies* 103, 2013, str. 174-207.

Cline, Rangar, *Ancient Angels. Conceptualizing Angeloi in the Roman Empire*, Leiden: Brill, 2011.

- Dalton, Ormonde Maddock, *Catalogue of Early Christian Antiquities and Objects from the Christian East in the Department of British and Medieval Antiquities and Ethnography of The British Museum*, London: Printed by order of the Trustees, 1901.
- Demus, Otto, *Byzantine mosaic decoration: Aspects of monumental art in Byzantium*, Boston: Boston book & art shop, 1964.
- Dewald, Ernest. T., "The Iconography of the Ascension", u: *American Journal of Archaeology* 19, 1915, str. 277-319.
- Dinkler, Erich, *Das Apsismosaik von S. Apollinare in Classe*, Wiesbaden: VS Verlag für Sozialwissenschaften Wiesbaden, 1964.
- Dubois, Jesse, "The Survival of Winged Victory in Christian Late Antiquity", u: *Discentes 1*, 2016, str. 42-58.
- Ennabli, Abdelmajid, *Lampes chrétiennes de Tunisie (Musées du Bardo et Carthage). Études d'Antiquités Africaines*, Paris: Éditions du Centre National de la Recherche Scientifique, 1976.
- Everingham Sheckler, Allyson; Winn Leith, Mary Joan, "The Santa Sabina Acclamation Panel Once Again: Reading from The Inside Out", u: *Notes in the History of Art* 35, 2016., str. 72-282.
- Fisković, Cvito, "Tri ranokršćanske lucerne s Majsana", u: *Adriatica praehistorica et antiqua: zbornik radova posvećen Grgi Novaku*, (ur.) Vladimir Mirosavljević, Duje Rendić Miočević, Mate Suić, 1970., str. 689-698.
- Frazer, Margaret. E., "Iconic representation", u: (ur.) K. Weitzman, *Age of spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979., str. 513-555.
- Grabar, Andre, *The golden age of Justinian. From Death of Theodosius to the Rise of Islam*, New York: Odyssey Press, 1967.
- Grabar, André, *Christian Iconography: A Study of Its Origins*, Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980.

- Hartenstein, Friedhelm, "Cherubim and Seraphim in the Bible and in the Light of Ancient Near Eastern Sources", u: (ur.) Friedrich. V. Reiterer, Tobias Nicklas, Karin Schöpflin, *Deuterocanonical and Cognate Literature. Yearbook 2007. Angels. The Concept of Celestial Beings-Origins, Development and Reception*, 2007., str. 155-188.
- Hayes, John W., *Late Roman Pottery*, London: The British School at Rome, 1972.
- Jastrzębowska, Elzbieta, "New Testament angels in Early Christian art: origin and sources", u: *Światowit Annual of the Institute of Archaeology of the University of Warsaw*, 2011., str. 153-164.
- Jukić Buča, Vendi, "Svjetaljke iz gornjih slojeva lokaliteta u četvrti sv. Teodora u Puli", u: *Histria archaeologica : Časopis Arheološkog muzeja Istre*, 2016., str. 169-194.
- Kantorowicz, Ernst. H., "The "King's Advent": And The Enigmatic Panels in the Doors of Santa Sabina". u: *The Art Bulletin* 26, 1944., str. 207-231.
- Kateusz, Ally, "Ascension of Christ or Ascension of Mary? Reconsidering a Popular Early Iconography", u: *Journal of Early Christian Studies* 23, 2015., str. 273-303.
- Kenfield, John, "Heaven's Exarchs: Observations on Early Byzantine Archangels", u: (ur.) Derek B. Counts, Anthony. S. Tuck, *KOINE: Mediterranean Studies in Honor of R. Ross Holloway*, 2009., str. 54-63.
- Kessler, Herbert. L., "Narrative Representations", u: (ur.) Kurt Weitzmann, *Age of Spirituality; Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century, Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978*, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979., str. 449-512.
- Mango, Cyril, "St. Michael and Attis", u: *Deltion tes Christianikes Arhaiologikes Hetaireias ser. 4, 12*, 1986., str. 39-62.
- Martin, Therese, "The Development of Winged Angels in Early Christian Art", u: *Espacio, tiempo y forma, Serie VII, Historia del arte, no. 14*, 2001., str. 11-29.
- Matejčić, Ivan, *Eufrazijana - katedrala u Poreču*, Pula: Istarska županija – Regione Istriana, 2014.

- Mauskopf Deliyannis, Deborah, *Ravenna in Late Antiquity*, New York: Cambridge University Press, 2010.
- Miles, Margaret R., "Santa Maria Maggiore's Fifth-Century Mosaics: Triumphal Christianity and the Jews", u: *The Harvard Theological Review* 86, 1993., str. 155-175.
- Milinović, Dino, "Nec vi nec insidiis, leo et draco: the Lion, the Dragon and the Triumph of Christ" u: (ur.) Marina Vicelja-Matijašić, *IKON, Časopis za ikonografske studije, Filozofski fakultet u Rijeci* 2, 2009., str. 53-62.
- Pașca-Tușa, Stelian, "Angelology and demonology notions in Psalm 91[90]", u: *Romanian Orthodox Old Testament Studies*, 2009., str. 62-80.
- Peers, Glenn, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*. Berkeley: University of California Press, 2001.
- Proverbio, Cecilia, "Iconography of Angels: Roots and Origins in the Earliest Christian" u: (ur.) Igor Dorfmann-Lazarev, *Apocryphal and Esoteric Sources in the Development of Christianity and Judaism. The Eastern Mediterranean, the Near East, and Beyond*, Leiden: Brill, 2021., str. 559-589.
- Richter, Jean Paul; Taylor, A. Cameron, *The Golden Age of Classic Christian Art*. London: Duckworth and. Co, 1904.
- Schiller, Gertrude, *Iconography of Christian Art: Volume I, Christ's incarnation-Childhood-Baptism-Temptation-Transfiguration-Works and Miracles*. Greenwich, Connecticut: New York Graphic Society Ltd, 1971.
- Smith, E. Baldwin, "The Alexandrian Origin of the Chair of Maximianus", u: *American Journal of Archaeology*, 21, 1917., str. 22-37.
- Spain, Suzanne, ""The Promised Blessing": The Iconography of the Mosaics of S. Maria Maggiore", u: *The Art Bulletin* 61, 1979., str. 518-540.
- Spieser, Jean-Michel, "The Representation of Christ in the Apses of Early Christian Churches", u: *Gesta* 37, 1998., str. 63-73.
- Todorova, Rostislava, "New Religion-New Symbolism: Adoption of Mandorla in the Christian Iconography", u: (ur.) Miša Rakocija (Ur.), *Niš i Vizantija: deveti naučni skup, Niš*, 3-

5. jun 2010: zbornik radova 9, Niš: Univerzitet u Nišu: Niški kulturni centar, 2011., str. 47-63.

Wedoff, Bridget, *Word and witness: a reevaluation of the function, form and imagery of the cathedra of Maximian*, Dekalb, Illinois: Northern Illinois University, 2009.

POPIS SLIKOVNIH PRILOGA

Slika 1. Freska s prikazom Navještenja, Prisciline katakombe, Rim, 3.stoljeće. (https://www.wga.hu/html_m/zearly/1/2mural/3priscil/4prisci2.html, 27.8.2023.)

Slika 2. Freska s prikazom Abraham i tajanstveni posjetitelji, katakombe na Via Latina, Rim, 4.stoljeće. (<https://catholicunderthehood.com/2016/06/10/341-a-history-of-the-catholic-church-the-presbyter-of-alexandria/>, 27.8.2023.)

Slika 3. Žrtvovanje Izaka, sarkofag Junija Basa, Museo Storico del Tesoro della Basilica di San Pietro, Vatikan, 4. stoljeće. (<https://smarthistory.org/sarcophagus-of-junius-bassus/>, 1.9.2023.)

Slika 4. Krštenje i rasprava s liječnicima u hramu, The British Museum, London, 5. stoljeće. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1856-0623-3, 26.6.2023)

Slika 5. Sarigüzel sarkofag, Museum of Archaeology, Istanbul, kasno 4. stoljeće. (<https://www.kulturportali.gov.tr/medya/fotograf/fotodokuman/7974/istanbul-arkeoloji-muzesi>, 27.8.2023.)

Slika 6. Rimski sarkofag s letećim Viktorijama, Pushkin Museum, Moskva, 2./3. stoljeće. (Rostislava Todorova, „New Religion-New Symbolism: Adoption of Mandorla in the Christian Iconography“, u: *Niš i Vizantija: deveti naučni skup, Niš, 3-5. jun 2010: zbornik radova 9*, Miša Rakocija (ur.), Niš: Univerzitet u Nišu: Niški kulturni centar, 2011., str. 50)

Slika 7. Srebrni tanjur s konjaničkim portretom Konstancija II., Hermitage Museum, Saint Petersburg, 4. stoljeće. (André Grabar, *The golden age*, 1967., str. 302)

Slika 8. Barberini diptih, Luovre, Pariz, 6. stoljeće. (https://en.wikipedia.org/wiki/Barberini_ivory, 25.8.2023.)

Slika 9. Svjetiljka s prikazom Krista kako gazi zmiju, Bardo Museum, Tunis, 5./6. stoljeće. (Abdelmajid Ennabli, *Lampes chrétiennes de*, 1976., Pl. II, br. 59)

Slika 10. Svjetiljka s prikazom Krista kako gazi zmiju, The Metropolitan Museum of Art, New York, 5. stoljeće. (Margaret E. Frazer, „Iconic representation“, u: *Age of spirituality: Late Antique and Early Christian Art, Third to Seventh Century*, Catalogue of the exhibition at The Metropolitan Museum of Art, November 19, 1977, through February 12, 1978, (ur.) Kurt Weitzmann, New York: The Metropolitan Museum of Art, 1979., str. 526)

Slika 11. Panel s prikazom Uzašašća, drvo, vratnice crkve sv. Sabina, Rim, 5. stoljeće. (<http://www.rome101.com/Christian/Sabina/>, 23.8.2023.)

Slika 12. Žene na grobu i Uzašašće, bjelokost, Bayerisches Nationalmuseum, München, o. 400. godine. (<https://www.bayerisches-nationalmuseum.de/en/collection/highlights/00022452>, 1.9.2023.)

Slika 13. Apoteoza vladara, bjelokost, The British Museum, London, 5. stoljeće. (https://www.britishmuseum.org/collection/object/H_1857-1013-1, 3.9.2023.).

Slika 14. Uzašašće, Rabulin evanđelista, Biblioteca Mediceo Laurenziana, Firenza, 6. stoljeće. (<https://artandtheology.org/tag/rabbula-gospels/>, 25.8.2023.)

Slika 15. Crtež srebrne bočice s prikazom Uzašašća s Marijom u pozi oranta, Monza Cathedral Treasury Museum, Monza, 6. stoljeće. (Ally Kateusz, „Ascension of Christ“, 2015., str. 279.)

Slika 16. Panel s prikazom Adventa, vratnice crkve sv. Sabina, Rim, 5. stoljeće. (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Battenti_in_cipresso_di_santa_sabina,_V_secolo,_13_vita_di_mos%C3%A9_1.jpg, 1.9.2023.).

Slika 17. Diptih Probianus, bjelokost, Staatsbibliothek, Preussischer Kulturbesitz, Berlin, o. 400 godine. (<https://historyofinformation.com/detail.php?id=2706>, 6.9.2023.).

Slika 18. Trijumfalni luk, Santa Maria Maggiore, Rim, 5. stoljeće. (<https://www.ancientjewreview.com/read/2020/11/11/visual-representations-of-early-marian-apocryphal-texts-some-notes-on-the-top-register-of-the-triumphal-arch-at-santa-maria-maggiore>, 6.9.2023.)

Slika 19. Abrahamovo gostoprimstvo, Santa Maria Maggiore, Rim, 5. stoljeće. (<https://www.christianiconography.info/staMariaMaggiore/hospitalityAbraham.html>, 6.9.2023.)

Slika 20. Lijeva strana trijumfalnog luka, Santa Maria Maggiore, Rim, 5. stoljeće. (<https://gospelwriting.wordpress.com/footnote94/>, 6.9.2023.)

Slika 21. Desna strana trijumfalnog luka, Santa Maria Maggiore, Rim, 5. stoljeće. (<https://gospelwriting.wordpress.com/footnote94/>, 6.9.2023.)

Slika 22. Lijeva strana svetišta s letećim anđelima s medaljonom, San Vitale, Ravena, 6. stoljeće. (<https://www.christianiconography.info/Edited%20in%202013/Italy/sanVitPreSancLeft.html>, 16.9.2023.)

Slika 23. Desna strana svetišta s letećim anđelima s medaljonom, San Vitale, Ravena, 6. stoljeće. (<https://www.christianiconography.info/Edited%20in%202013/Italy/sanVitPreSancRight.html>, 16.9.2023.)

Slika 24. Svod svetišta s anđelima i Jaganjcem Božjim, San Vitale, Ravena, 6. stoljeće. (<https://www.flickr.com/photos/profzucker/52188897581/in/photostream/>, 12.9.2023.)

Slika 25. Svod s anđelima i simbolima evanđelista, Cappella Arcivescovile, Ravena, 5./6. stoljeće. (<https://www.edificistoriciravenna.it/palazzo-arcivescovile/>, 16.9.2023.)

Slika 26. Leteći anđeli s medaljonom u svetištu, San Vitale, Ravena, 6. stoljeće. (<https://www.flickr.com/photos/profzucker/52189124114/in/photostream/>, 16.9.2023.)

Slika 27. Mozaik apside s Kristom na globusu, San Vitale, Ravena, 6. stoljeće. (<https://smarthistory.org/san-vitale/>, 16.9.2023.).

Slika 28. Mozaik apside s Bogorodicom na prijestolju s Kristom, Eufrazijeva bazilika, Poreč, 6. stoljeće. (<https://www.rezerviraj.hr/social/mzapis-139-eufrazijeva-bazilika-mozaici.html>, 16.9.2023.)

Slika 29. Detalj mozaika anđela, Eufrazijeva bazilika, Poreč, 6. stoljeće. (Ivan Matejčić, Eufrazijana - katedrala, 2014., str. 168)

Slika 30. Mozaik Navještenja, Eufrazijeva bazilika, Poreč, 6. stoljeće. (Ivan Matejčić, Eufrazijana - katedrala, 2014., str. 170)

Slika 31. Mozaik apside s Kristom i anđelima, San Michele in Africisco, Ravena, (rekonstrukcija iz Bode Museuma, Berlin), 6. stoljeće. (<https://www.teachercurator.com/art/san-michele-in-africisco-has-an-amazing-story-to-tell/>, 12.9.2023.).

Slika 32. Apsida i trijumfalni luk, Sant'Apollinare in Classe, Ravena, 6.-12. stoljeće. (<https://orthodoxartsjournal.org/the-mosaic-apse-of-santapollinaire-in-classe-ravenna/>, 16.9.2023.)

Slika 33. Arkandeo Mihael, Sant'Apollinare in Classe, Ravena, 6./7. stoljeće. (<https://orthodoxartsjournal.org/the-mosaic-apse-of-santapollinaire-in-classe-ravenna/>, 16.9.2023.)

Slika 34. Arkandeo Gabrijel, Sant'Apollinare in Classe, Ravena, 6./7. stoljeće. (<https://orthodoxartsjournal.org/the-mosaic-apse-of-santapollinaire-in-classe-ravenna/>, 16.9.2023.)

Slika 35. Mozaici južnog broda, Sant'Apollinare Nuovo, Ravena, 6. stoljeće. (https://mydbook.giuntitvp.it/app/books/GIAC78_G7867259X/html/150, 12.9.2023.).

Slika 36. Mozaik s prikazom dvije Marije na grobu, Sant'Apollinare Nuovo, Ravena, 6. stoljeće. (https://en.m.wikipedia.org/wiki/File:S._Apollinare_Nuovo_Marys_at_Tomb.jpg, 16.9.2023.)

Slika 37. Mozaik s prikazom odvajanja ovaca od koza, Sant'Apollinare Nuovo, Ravena, 6. stoljeće. (https://www.wga.hu/html_m/zearly/1/4mosaics/2ravenna/4nuovo/index.html, 12.9.2023.)

Slika 38. Marija na prijestolju s Djetetom okružena anđelima, Sant'Apollinare Nuovo, Ravena, 6. stoljeće. (https://www.wga.hu/html_m/zearly/1/4mosaics/2ravenna/4nuovo/index.html, 12.9.2023.)

Slika 39. Krist na prijestolju okružen anđelima, Sant'Apollinare Nuovo, Ravena, 6. stoljeće. (https://www.wga.hu/html_m/zearly/1/4mosaics/2ravenna/4nuovo/index.html, 12.9.2023.)

Slika 40. Maksimijanova katedra, Archiepiscopal Museum, Ravena, 6. stoljeće. (https://www.reddit.com/r/ArtefactPorn/comments/281lye/throne_of_maximian_from_ravenna_italy_5th_century/, 12.9.2023.)

Slika 41. Faraonov san, Maksimijanova katedra, bjelokost, Archiepiscopal Museum, Ravena, 6. stoljeće. (<https://quod.lib.umich.edu/a/aict/x-ec071/ec071>, 16.9.2023.)

Slika 42. Lijevo: trajno djevičanstvo Djevice Marije, desno: Navještenje, Maksimijanova katedra, bjelokost, Archiepiscopal Museum, Ravena, 6. stoljeće. (<https://christianantiquitiesmuseumarchives.wordpress.com/2013/05/01/chair-and-archbishop-maximianus-of-ravenna-chair/>, 16.9.2023.)

Slika 43. Josipov san i put u Betlehem, Maksimijanova katedra, bjelokost, Archiepiscopal Museum, Ravena, 6. stoljeće. (<https://arachne.dainst.org/entity/2428213/image/2439364>, 16.9.2023.)

Slika 44. Marija na prijestolju s Djetetom, Maksimijanova katedra, bjelokost, Archiepiscopal Museum, Ravena, 6. stoljeće. (<https://christianantiquitiesmuseumarchives.wordpress.com/2013/05/01/chair-and-archbishop-maximianus-of-ravenna-chair/>, 16.9.2023.)

Slika 45. Krštenje Isusovo, Maksimijanova katedra, bjelokost, Archiepiscopal Museum, Ravena, 6. stoljeće. (<https://www.kornbluthphoto.com/MaxCath.html>, 16.9.2023.)

SUMMARY

The thesis explores how the concept of angels was formed in Christianity and what were the influences on the formation of the image of angels. It examines what are the influences on the formation of the pictorial representation of angels and how they are mentioned and described in the Bible and what is their hierarchy. It will be studied what influenced the iconography of angels and from which models it was developed. Through various examples, it is explored how angels were portrayed and what their roles were. Several examples of the earliest depictions of angels are singled out, as well as several examples and themes in which the iconography of angels developed, which was established until the Byzantine period, when angels are also depicted in slightly different roles.

Key words: angels, byzantine art, early christian art, ivory, mosaic, Ravenna, Rome.